ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО.

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

НОВІЙШІ ЧАСИ.

З ПОРТРЕТАМИ.

ЦІНА 1 К. 20 СОТ.

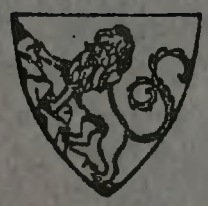

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

ВІСТНИК СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Орґан Союза визволення України.
Виходить у Відні раз на тиждень.

Одинокий український тижневник всеукраїнського, самостійницького й безпартійного напряму.

Передплата: річно 15 кор., піврічно 8 кор., чвертьрічно 4 кор. 50 сот.

Редакція: **Wien, VIII., Josefstädterstraße 79,** II. Stiege, Tür 19. — Адміністрація: Tür 6. — Tel. 13430.
Чек. конто: 107.090.

Найдешевша українська книжка в часї війни!

Др. Льонґін Цегельський:

Русь-Україна а Московщина-Россія.

Друге, перероблене виданнє.

Книжка обіймає 128 стор. друку й має карту України, а коштує лише 80 сот.

Кожен Українець мусить зазнайомити ся з минувшиною свого народу, мусить пізнати, за що славні наші діди проливали свою кров, чим був колись — не дуже ще давно — наш рідний край, наша Україна.

Коли якийсь гурток замовить зразу 10 або більше примірників, то за пересилку не буде нічого рахувати ся.

Найкраще присилати гроші наперед, бо послїплатою пересилка дорожша.

Bund zur Befreiung der Ukraina.

Wien, VIII., Josefstädterstraße 79.

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО.

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

НОВІЙШІ ЧАСИ.

З ПОРТРЕТАМИ.

UKR RES
DUPLICATE

ВІДЕНЬ, 1916.

НАКЛАДОМ „СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ“.
З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

Упадок української автономії в кінці XVIII в. і поверненнє України в звичайну провінцію російської імперії не знищили одначе українства.

Не зважаючи на всї зусилля російського уряду обмосковщити Україну, не дивлячи ся на люті переслїдування, український рух не спиняв ся нї на хвилину. Бували часи, що нїби-то настав кінець українству, сливе не видко було його на поверхнї життя, але так лише здавало ся: в глибинах народнїх не погасала іскра самосвідомости нїколи, ждучи лише догідної хвилї, щоб вибухнути ясним полумям. За наших часів українство в Росії стало вже на ноги. Український народ перетворюєть ся тут мимо всїх перепон в *новочасну націю*.

Періоди й центри українського руху в Росії.

Новітню історію українського руху в Росії можна подїлити на кілька періодів, з ріжними центрами-огнищами його в кождім із сих періодів.

Перший період — Полтавсько-Харківський припадає більше-менше від кінця XVIII в. до половини 40-их років. Дальше йде короткий Петербурзько-Київський період 40-их років. В кінцї 50-их років і в початку 60-их років зосереджуєть ся український рух у Петербурзї. Від початку 70-их років переносить ся він до Київа. Відтодї аж до наших часів Київ стає правдивою столицею новітнього українства. Навіть страшні переслїдування укр. руху в сих часах, коли українство мусїло шукати захисту в братнїй Українї австрийській, не могли відобрати Київу належної йому ролї в українськім життю. Перед російським угнїтом ховало ся українство у

Львові і Чернівцях, але звідти йшла наша думка, наша свідомість таки через Київ.

За наших часів український рух широко пішов по цілій Україні, повстало кілька значних огнищ його по всіх усюдах, навіть далеко за етноґрафічними межами України, в столицях російської держави — Петербурзї й Москві. На Україні ж перед ведуть Полтава, Катеринослав, Харків, Одеса, Катеринодар. Та на чолї його всеж стоїть золотоверхий Київ,

Василь Капніст.
Його висилали Українці 1791 р. до Німеччини просити помочи проти Росії.

Грицько Полетика.
Написав славнозвісну „Історію Русів“, себто України в протимосковськім дусї.

старадавня столиця колишньої української держави, мати городів українських.

Початки українського відродження.

(Полтавсько-Харківський період).

Цїлком природно, що саме Полтава і Харків роспочинають добу відродження України по упадку Гетьманщини. Тут бо ж ще свіжі були традиції минулого, ще жили й дїлали славні патріоти кінця XVIII в., ревні оборонцї автономії Гетьманщини, що р. 1791 висилали Василя Капнїста до Німеччини шукати помочи проти „російської тиранії“, котра саме тодї брутальною рукою касувала українські вольности (Полетика, Чепа, Капнїсти и ин.). Отсї традиції в звязку з новітнїми

рухами в Росії і Европі дали початок новому українському життю. Ще й те треба взяти на увагу, що саме в тім часї на домаганнє нашого шляхецтва засновано у Харкові університет (1805 р.), котрий незабаром скуплює навкруги себе духове життє Слобідської України й Полтавщини.

Найвиразнїйше обявило ся нове життє саме в лїтературі — краснім письменстві і письменстві науковім. Перший голосно озвав ся в поезії незабутнїй Полтавець Іван Котляревський — батько нової української лїтератури. Він нагадав нам наше славне минуле, нагадав про обовязки перед рідним народом. За ним пішли Гулак-Артемовський, Метлинський, а далї Квітка, Гребінка, Костомарів і инші.

Одночасно з пробами поезії й повісти на українській мові повстають наукові дослїди над Україною — її мовою й побутом, її минулою історією, її багатою устною, народньою творчістю. Під впливом Полтави кн. Цертелїв записує піснї, а Росіянин Павловський пише першу граматику української мови, під впливом Харкова Росіянин Срезневський з запалом і захватом студіює укр. історію, мову й народню словесність, а з Українців ідуть навзаводи з ним Максимович, Бодянський, Метлинський, Костомарів, виказуючи в своїх працях живу й своєрідну індивідуальність українського народу та уґрунтовуючи ними його право на самостійне життє.

Не задоволяючи ся сим починають Українцї усвідомлюючу роботу по часописях, пишучи статї в обороні права української мови до вживання в лїтературі, розяснюючи красу української народньої поезії і таке инше. Ся публїцистична праця вела ся в перших часописях на Українї, що повстали тодї у Харкові під впливом роздмуханого університетом інтересу до духового й взагалї громадського життя. Були се „Харьковскій Демокритъ“, „Украинскій Журналъ“, „Украинскій Вѣстникъ“ і ин. Особливо останнїй положив великі заслуги для нашої справи. Се була в тих часах, сто лїт тому, правдива трибуна українства в Росії.

На розвиток літературного й політичного руху в тих часах величезний вплив мала історія України Грицька Полетики, великого українського патріота кінця XVIII в.

В сій історії, котра під назвою „Історія Русів“ (буцім-то пера архиепископа Ґ. Кониського) ходила в численних відписах по цілій Україні, представив Полетика тяжку долю України під московським пануваннєм. Надихана великою любовю до рідного краю й його колишньої волї й зненавистю до гнобителїв, „Історія Русів“ ворушила скрізь на Україні при-

Іван Котляревський.
Батько нової української літератури.

Грицько Квітка-Основяненко.
Перший почав писати повісти по українськи.

спану думку, кликала до боротьби за свободу. Перед „Кобзарем“ Шевченка була се найбільш усвідомлююча книжка на Україні.

В політичнім життю українські змагання виявляють ся спершу в масонських льожах, а далї і в чисто-політичних орґанїзаціях, головно військових, котрі тепер звемо декабристськими від повстання 25 грудня (декабря) 1825 р., яке вони викликали. В усїх сих тайних, вільнодумних і вільнолюбних, товариствах побіч инших (Росіян, Поляків тощо) брали участь і Українцї (відомо напр., що Котляревський був членом масонської льожі в Полтаві), заступаючи там українські інтереси й змагання. Але були й чисто-українські орґанїзації. Про істнованнє одної з них під назвою „Товариства

визволення України“ довідуємо ся з слідства, яке російський уряд розпочав з приводу декабрського повстання. В основанню сього товариства обвинувачувано Василя Лукашевича, великого поміщика на Полтавщині, що був тоді маршалком (предводителем дворянства).

В осени 1825 р. писав визначний український патріот, Микола Маркевич (поет, етноґраф і історик), до відомого російського поета-декабриста, Кіндрата Рилєєва, що захоплював ся минулою волею України, такі знаменні слова: „Ми не спустили ще з очей дій великих мужів України, в багатьох серцях не ослабла давня сила почувань і відданности вітчині. Ви знайдете ще в нас живий дух Полуботка“. Сї слова в звязку з обвинуваченнєм Лукашевича недвозначно свідчать, що політична й національна свідомість на Україні не завмерла.

Тогочасні літературні впливи з їх романтичними напрямами, збуджуючи чуттє народности, не давали згаснути сїй свідомости, а навпаки ще зміцнювали її та заховували „во время люте“.

Сорокові роки.

(Шевченко і Кирило-Методіївське брацтво).

В сорокових роках український рух зосередковуєть ся головно в Петербурзї, а потім у Київі. В Петербурзї в тих часах повно було Українців, котрі йшли сюди на службу. Серед них було багато свідомих людей, котрі не порвали звязків з рідним краєм і працювали тут на його користь. Тут починають появляти ся українські книжки, а по часописях з'являють ся статті присвячені укр. справі. Нитки духового й політичного життя цілої Росії, яке починає оживати по погромі 1825 р., сходять ся в сїм часї тут, у північній столиці царської імперії. Тут виходять твори Гоголя, що в великій мірі присвячені Україні й багато причинили ся до поширення української свідомости серед зросийщеного нашого громадянства, тут оселив ся й наш Гребінка й инші.

А головно був тут в тих часах великий наш Кобзарь, співець нашої волї й пророк нашого визволення, — Тарас Шевченко. Доля судила йому нидїти тут у тяжкій неволї, в науцї у маляра Ширяєва. Припадком стрінув ся він з земляками й при їх допомозї вийшов на волю. Скоро стає Шевченко в осередку українського життя в Петербурзї як признаний виразник українських змагань і думок.

В 1840 р. виходить перша збірка його поезій під заголовком „Кобзарь“, далї окремою книжечкою поема „Катерина“, в 1841 р. „Гайдамаки“. Україна стрінула сї твори молодого поета з небувалим захопленнєм. Шевченко відразу стає славою й гордощами України, її національним пророком. І не дурно. Шевченко ясно і недвозначно поставив українську справу. Рішучо торкнув ся болячок сучасности й минулого, гірку правду повідав українському громадянству, закликаючи його опамятати ся, не зраджувати свого народу, згадати, „чиї ми сини, яких батьків, ким, за що закуті“, і без ляку заговорив про гнобителїв України, відважно й сміло кличучи до боротьби з споконвічним ворогом. „Вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кровю волю окропіте!“ — озвав ся Кобзарь до своїх земляків.

Тарас Шевченко.
Великий український Кобзарь.

Твори Шевченка читали ся й переписували ся скрізь по Українї, особливо нецензурні, справляючи величезне вражіннє. „Солодко й заразом страшно було його слухати, — згадує Костомарів про те, як у тїснім гуртку однодумцїв читав Шевченко свої палкі поезії. — Немов завіса роздирала ся перед нами“... Се була завіса національної темряви. Шевченко сміливою рукою роздер її й показав громадї схований за нею шлях до волї України. І слова поета не падали на твердий ґрунт.

В другій половинї 40-их років повстає славетне „Кирило-Методіївське брацтво“ у Київі, в котрім бачимо найчіль-

нійших людей споміж молодого покоління Українців — Костомарова, М. Гулака, П. Куліша й инших. Шевченко також був серед братчиків, хоч офіціяльно сього й не доведено. Власне ті читання, про які була згадка вище, відбували ся на сходинах братчиків.

Центром діяльности брацтва був Київ, де недавно перед тим (по польськім повстанню 1831 р.) засновано університет, котрий, як давнійше в Харкові, значно причинив ся до розбудження духового життя взагалї, а українського зокрема.

Микола Костомарів. Славний український історик. Один із основників „Кирило-Методіївського брацтва".

Панько Куліш. Видатний громадський діяч і письменник, перекладчик Св. Письма і Шекспіра на укр. мову.

Тут почав свого професорську карієру Костомарів, а Шевченко також мав тут осїсти, діставши посаду співробітника археольоґічної комісії.

Братчики поставили собі дуже широку проґраму, домагаючи ся утворення загально-славянської федеративної спілки, в котрій кождий народ — в тім само собою розумієть ся й український — творив би окрему, самостійну республїку, порядкуючи всїма справами самостійно й незалежно від инших. На чолї кождої з сих республїк мав стояти вибраний на час президент. На чолї цїлої федерації мав бути загально-федеративний сойм, до котрого належали спільні справи всїх союзних республїк, і вибираний всїма союзними республїками президент. Усякі привілеї мали бути скасовані, кріпацтво зне-

сене, для всїх мало бути рівне право. Мала бути заведена загальна народня освіта в рідній мові народу, вселюдне виборче право (урядники мали бути виборні), воля слова, совісти і т. д.

Як бачимо проґрама брацтва — зовсїм сучасна широкодемократична проґрама. Одиноке нереальне в нїй — се ідея всеславянського союзу, перейнята від „Общества обєдинених Славян“ — масонської льожі 20-их років, в котрій було чимало Українців і ідеї котрої мали широкий вплив на Українї. Ся ідея, піддержувана тодїшнїм захопленнєм славянством (то були часи так зв. славянського відродження), згодом могла відпасти й лишилось би здорове зерно самостійної державности українського народу.

На жаль брацтву не судило ся довго істнувати. В 1847 р. на донос одного падлюки, студента Петрова, котрий підслухав розмови братчиків, їх схоплено й арештовано.

Уряд російський страшенно налякав ся. В цїлій Европі в тих часах здіймала ся буря, надходила „весна народів“, тому викрита полїтична орґанїзація ще більшим жахом сповнила Миколу І. Він рішив суворими карами вбити в зародку новий рух.

Братчиків запроторено в тюрму, а звідти на засланнє. Шевченко, як відомо, постраждав найбільше: його віддано на віки в салдати і заборонено писати й малювати.

Для українства настало „люте время“. Приказано стежити за найменшими проявами українського руху й безмилосердя „пресѣкать“ їх у корінї.

Українська лїтература заборонена. Навіть наукові дослїди над Україною підпали переслїдуванням. Цензура не пропускала навіть слів „Україна“, „Український“, „Січ“, „Гетьманщина“ і т. д. Що більше, навіть давнїйші, ще перед викриттєм брацтва друковані твори, особливо писання братчиків, були заборонені.

Настав довгий антракт, перерва в розвитку українства, котрий тяг ся майже десять лїт, аж до нещасливої кримської війни.

Кінець 50-их і початок 60-их років.

Поражка Росії під Севастополем поставила на дневний порядок зміну ладу в Росії. Повіяло свіжим вітром. Почалась так звана „доба реформ“. Усе живе піднесло голову, заворушило ся. Ожило наново й українство. Немов на знак чарівної палички повстав український рух. Але тут не було нічого надприродного. Українство не вмерло під репресіями, — під зверхньою кригою абсолютизму дзюркотів струмочок народньої свідомости й тепер, коли та крига скресла й розстала, виплив на поверхню життя.

Марія Марковичка (Марко Вовчок). Написала дуже гарні „Народні оповідання“.

На перший плян висунула ся справа скасування кріпацтва, культурно-економічного піднесення народу й конечні реформи політичні. Українці взяли живу участь в сім руху, а українська література може похвалити ся, що перша видвигнула борця за увільненнє кріпака з панської кормиги. Була се Марко-Вовчок (Марія Маркович), славнозвісна авторка „Народніх Оповідань“ — „кроткий пророк і обличитель жорстоких людей неситих“ (себ то панів), — як її назвав Шевченко. За нею згодом пішла друга жінка-письменниця Ганна Барвінок (Кулїшиха), поет жіночого горя, — авторка гарних оповідань з народнього життя, головно з життя селянок. Се були найкращі представниці в нашій літературі нового народницького руху на Україні, що виставив на своїм прапорі — культурно-просвітні й економічні інтереси селянства.

В науці-ж відзначити треба передовсім широку й плідну діяльність Костомарова, котрий в цілім ряді розвідок, переважно з української історії, або взагалі на українські теми, розвинув й уґрунтував старі прінципи Кирило-Методіївського брацтва — народоправство і федерацію, кладючи сим

міцну підвалину для поступового українства. Сї прінципи стають основою української проґрами не лиш для сього часу, а й на пізнїйше.

Поза Костомаровом треба відзначити невтомного Кулїша, котрий був в тім часї нїби головою свідомого українства і розвинув великосторонню й енерґічну дїяльність — і як поет, і як публїцист, і як науковий дослїдник (критик і історик лїтератури й історик взагалї) і як популяризатор та громадський дїяч. Се був живий, гарячий чоловік, виразна і яскрава індивідуальність. Заслуги його як слїд ще досї неоцїнені.

Зосередковуєть ся український рух в тім часї головно в Петербурзї коло журналу „Основа“ (1861—1862 рр.), заснованого бувшими кирило-методіївцями. В Петербурзї оселюєть ся Кулїш, що був душею журналу й багато працював у нїм, Костомарів, що став тут професором унїверситету, Білозерський і инші. Тут же оселюєть ся і Шевченко по повороті з заслання. В Петербурзї, а за тим в Київі, Полтаві й ин. містах гурти свідомих Українцїв орґанїзують ся в так зв. „Громади“, котрі положили великі заслуги в поширенню укр. свідомости.

Дїяльність громад 60-их років мала характер мирної культурної роботи, не ставлячи перед собою широких полїтичних плянів. Просвіта і добробут мужика — ось що хотїли передовсїм осягнути тодїшні українські дїячі в межах заповідженого нового ладу. Особливо на полї народньої освіти треба зазначити успішну їх дїяльність. Появляєть ся цїлий ряд шкільних підручників і популярних книжок для народу, відомих від того часу під назвою „метеликів“. Сам Шевченко складає український букварь. Одночасно і на практицї переводить ся ідея навчання в рідній мові учеників. Повстає цїлий ряд так зв. недїльних шкіл, де вчать по українськи. Рідною мовою вчать і по багатьох приватних школах на Київщинї, Полтавщинї й Харківщинї, навіть в урядовій „Тимчасовій Педаґоґічній школї“ у Київі.

Але сей мирний характер укр. руху не охоронив його від урядових переслїдувань. „Доба реформ“ хилила ся до

упадку, а разом з тим віджнвало старе відношеннє до українства. Польське повстаннє 1863 р. дало правительству привід з цілої сили вдарити на українство, хоч Українці не лиш не завинили в сім повстанню, а ще й стрічали в своїх змаганнях неприхильність і ворожнечу з польського боку.* Тоді саме прокинув ся на Правобережу український рух серед напівспольщеного там нашого громадянства. Свідомі наші люде (В. Антонович, Т. Рильський і ин.) вказували, що на Правобережу живе не польський, а український народ, і закликали громаду дбати про сей народ, серед котрого живе вона і коштом котрого істнує. Сей рух, прозваний Поляками за любов до простого мужика-хлопа „хлопоманством", занепокоїв їх, бо вони саме готували ся до повстання й хотіли й Правобереже пригорнути до Польщи. І от польські поміщики почали доносити на Українців, обвинувачуючи їх перед урядом в революційних змаганнях.

Володимир Антонович. Другий по Костомарову знаменитий український історик. „Хлопоман" 60-их років.

Се одначе не перешкодило урядови й шовіністичним кругам російського громадянства обвинуватити українство, що його викликали й піддержують саме Поляки, що в основі його лежить „польська інтриґа", хоч се була очевидна неправда.

---

* Тільки деякі Українці, не задоволяючи ся мирною роботою й бажаючи скорійшого розбиття російської „тюрми народів", прилучили ся до повстанців, як от з лівобережців офіцер Потебня, брат відомого вченого-язикознавця О. Потебні, що був у 80-их рр. професором у Харкові, й ин.; з правобережців пішло у повстаннє значно більше наших людей, що чуючи себе в значній мірі Українцями, були під надто великим впливом польської культури і польської політичної думки, щоб цілком від нього визволити ся, як се зробили свідомійші їх товариші, Антонович і ин. (Серед сих правобережців тільки один Павлин Свєнціцький був цілком свідомий Українець і згодом, еміґрувавши по повстанню до Галичини, багато працював там для української справи, инші ж його товариші не надовго заховали українські симпатії й кінець-кінців потонули в польськім морі та стали навіть неприязно відносити ся до українства, як от Л. Сирочинський, що став пізнійше професором львівської політехники, й ин.).

І от 8 липня (ст. ст.) 1863 р., отже задовго перед польським повстаннєм, котре вибухло, як відомо, 29 падолиста (нов. ст.), появив ся „по высочайшему повелѣнію“ секретний розпорядок міністра внутр. справ Валуєва цензурі, щоб до друку дозволяли ся на українській мові лише твори красної літератури, натомість книжки духовного змісту, а також шкільні і взагалї призначені до початкового читання народу не пропускати.

Міністер заявляв у своїм циркулярі, що української мови — „не было, нѣтъ и быть не можетъ“, що се лиш польська вигадка, піддержувана деякими збаламученими „Малороссіянами“.

Заразом цїлий ряд визначнїйших укр. діячів (Кониський, Чубинський, Єфименко й ин.) опинив ся на засланню „за діяльну участь у творенню гуртків задля збудження під покривкою товариств грамотности невдоволення народу з уряду з цїлю віддїлення України“. Тимчасом цензура пішла, як водить ся, ще дальше, як наказував Валуєв, і почала не пускати взагалї української книжки, навіть „Святого Письма“, прегарний переклад котрого зладив тодї й подав на розгляд Синоду Морачевський. Знову наступає перерва на десять лїт (1863—1872 рр.). Сим разом одначе Українцї знаходять спосіб. Стрінувши перешкоди у себе вдома, переносять вони свою діяльність „за предѣлы досягаємости“ — в рідну Галичину, де тодї саме почав ся жвавий народовецький рух і почали виходити живі, надихані щирою любовю до народу і гарячим бажаннєм працювати для його добра часописї („Вечорницї“, „Мета“, „Основа“, пізнїйше „Правда“). От у сих часописях починають з'являти ся дописї з України й твори українських письменників (передовсїм Кулїша).

Урядові переслїдування найменших, наймирнїйших проявів укр. руху викликали на російській Українї сепарастичні думки. Висловом їх, з усякого погляду добре уґрунтованим, треба вважати дуже цїкаву допись знад Днїпра в „Метї“ за сїчень 1864 р. (під заголовком „Австрія і доля України“).

Галицькі часописї, особливо „Правда“, що почала виходити від р. 1867, доходили на Україну й піддержували там розбуркану свідомість.

Сімдесяті роки.

В початках 70-их років гніт почав ослабати почасти під впливом зростаючого невдоволення в державі й нового загально-російського революційного руху, що почав вбивати ся в силу в парі з сим невдоволеннєм, почасти й тому, що уряд побачив, що українство має захист в Австрії й його годі приборкати.

Українство знов оживає. На чолї його стає тепер київська громада, де були такі визначні люде, як Драгоманів, Антонович, Житецький, Чубинський, Михальчук, Лисенко, Старицький, Комарь, Вовк, Русов і багато инших. Ся громада проявила багато рухливости й енерґії. Тут виробляла ся українська думка й звідси росходила ся по цїлій Українї. На всїх полях народнього життя йде жвава енерґічна робота. В области народньої просвіти продовжуєть ся перервана діяльність 60-их рр. Київська громада обговорює докладно плян популярних видавництв і приступає до переведення сього пляну в діло. Появляєть ся ряд популярних книжок для народу, що можуть служити за взірець того роду видань і для нас. Працюєть ся над уложеннєм словаря української мови. Зароджуєть українська музика, орґанїзуєть ся український театр.

В области науковій живу й діяльну роботу над українознавством розвиває засноване в 1872 р. у Київі „Югозападное Отдѣленіе Имп. Географического Общества“, котре під фірмою філії загально-російського товариства є властиво українською науковою інституцією. Ведуть ся енерґічні досліди над етноґрафією й устною словесністю укр. народу: під ред. Антоновича і Драгоманова виходять „Історичні пісні укр. народу“, Драгоманів видає „Українські народні перекази“, укр. музику досліджує Лисенко і т. д.

Вінцем сеї наукової роботи була славетня наукова експедиція під проводом Чубинського, яка зібрала величезне багацтво матеріялу з усїх кутків України, головно з Правобережа.

Полїтична думка Українців молодшої ґенерації починає прибирати щораз радикальнїйший характер, головно в области суспільно-економічній. Разом зі зростом соціялїстичного руху

в Росії знаходить він своїх приклонників і серед української молодїжи. Багато Українців іде в ряди росийських революційних орґанїзацій, гинучи там для української справи, але починають вже завязувати ся і українські радикально-соціялїстичні гуртки. Характеристична для них стара федеративна ідея, тим часом як росийські революціонери стають виразно на централїстичний ґрунт. Зовнїшнїм виразом нових настроїв і змагань в краснім письменстві є повісти й оповідання Івана Нечуя-Левицького і Панаса Мирного (Рудченка) присвячені новим

Павло Чубинський.
Етноґраф і статистик.
Автор укр. народнього гимну „Ще не вмерла Україна“.

Іван Левицький
(Нечуй).
Видатний український повістяр.

соціяльним відносинам на Україні, які повстали по скасуванню кріпацтва, й горожанська поезія М. Старицького, а в письменстві науковім розвідки Антоновича, котрий також звертає увагу саме на процеси внутрішні, соціяльні.

Вісїмдесяті та девятьдесяті роки.

(Указ 1876 р. — Доба реакції. — Драгоманів).

Жвава українська робота не давала одначе спати місцевим обрусителям, котрі засипували Петербург доносами на „сепаратистів“. Особливо вславив ся сим пан Юзефович, що свого часу відограв дуже погану ролю під час арешту Кирило-

Методіївського брацтва. Бувши спершу прихильником українського руху, Юзефович став ся для карієри його лютим ворогом і переслїдувачем. Доноси київської чорної сотнї наполохали уряд і він рішив ужити як найгострійших заходів, щоб раз на все спинити небезпечний рух. В Петербурзї „по высочайшему повелѣнію“ була заснована осібна комісія, котра мала розглянути українську справу й виробити способи боротьби з нею. В сїй комісії головну ролю грав Юзефович. Було се в 1875 р., а 18-го мая 1876 р. як наслїдок працї комісії появив ся таємний царський указ, котрий наказував: 1. заборонити пропуск у Росію яких би не було книг і брошур на українській мові з заграницї, 2. заборонити друк усяких українських книжок, крім історичних документів та памяток і творів красного письменства, 3. заборонити всїлякі театральні вистави й читання на українській мові й друкуваннє українського тексту при музичних творах.

Заборонено при сїм і українську правопись, а наказано друкувати дозволювані річи тільки урядовою росийською правописю. Кожда українська рукопись мала йти на перегляд аж до Головної Управи в справах друку в Петербурзї.

Сим лютим законом хотїв уряд цїлком заткнути рота українському народови, зробити з нього безсловесного раба. Думка була спинити твореннє української інтелїґенції й віддїлуваннє її на народ. Тому по українськи не сміли появляти ся нїякі серіозні річи — нїякі журнали, ґазети, твори наукові й взагалї писання з вищих областей людського духа, нїякі переклади з чужих мов. Також і всякі підручники, шкільні і популярні книжки для народу заборонено, щоб український народ не мав змоги стати самостійним просвіченим народом, а був темним, безсловесним знарядом для русифікації.

Київський віддїл ґеоґрафічного товариства розвязано, видатнїйші українські дїячі проти своєї волї опинили ся далеко за межами України. Найбільш енерґічний споміж них Михайло Драгоманів рішив піти краще на віки за кордон, щоб там вільно й незалежно працювати для України, нїж опинити ся

десь у Казані, або-що й не сміти слова промовити в обороні рідного краю, рідного поневоленого народу. І от він оселюєть ся в Женеві, в Швайцарії, де видає журнал „Громаду“, в котрім описує неволю й темноту на Україні та подає землякам вказівки, як бороти ся за рідну справу, як прямувати до здійснення українських ідеалів.

Рівночасно він розвиває живу наукову і публіцистичну діяльність на ріжних мовах, знайомлючи чужинців з Україною

Михайло Драгоманів. Знаменитий учений і громадський діяч.

Микола Лисенко. Славетний український композитор. Завів у ноти Шевченкового „Кобзаря“ і народні пісні. Творець української опери.

й українською справою. З сього погляду був він попередником інформаційної діяльности Українців в Европі, яка розпочала ся геть-геть пізнійше. На сім полї положив Драгоманів величезні, неоцінені заслуги. Згадати треба й те, що зараз по виїздї за кордон підніс Драгоманів на ріжних наукових і літературних конґресах енерґічний протест проти варварського указу 1876 р.

Згодом (в початках 80-их рр.) стає Драгоманів редактором відомого журналу „Вольное Слово“, що був орґаном російських лїбералів-конституційників. І тут положив він для нас величезні заслуги, вияснюючи й уґрунтовуючи проґраму й жадання Українців.

Драгоманів хотів, щоб український народ був такий самий культурний і просвічений, як і инші европейські народи. А се можливо тільки тоді, коли на Україні будуть вільні порядки й коли просвічені люде не цуратимуть ся свого народу, не робитимуть ся Москалями або недоляшками, а всїх сил своїх уживуть на користь України. В передмові до „Громади“ написав він отсї золоті слова до земляків, котрі всї ми повинні тямити й сповняти: „Кождий чоловік вийшовший з України (себто той, що одцурав ся її), кожда копійка потрачена не на українську справу, кожде слово сказане не по українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішнїх порядках не звернеть ся в неї нї звідки“. Кличучи так земляків до служби скрізь і при всяких умовах рідному народови, думав Драгоманів і про те, що треба, аби Україна могла як найкраще і найшвидше зрівняти ся з культурними народами Заходу. Для сього потрібна зміна ладу в Росії й до такої зміни накликував він без устанку в своїх полїтичних писаннях. Сю зміну бачив він у тім, щоб на місце самодержавного, централїстичного ладу настала у Росії вільна спілка (федерація) вільних народів, щоб кожен народ був там сам собі пан і міг свобідно, без перешкод іти широким шляхом свого національного розвитку. (Сї погляди розвинув він головно в спеціяльній праці під заг. „Вільна Спілка“ присвяченій проґрамі перестрою Росії). Драгоманів цїле життє стояв за се, енерґічно борючи ся з російським централїзмом, який би він нї був — чи царський, чи лїберальний, чи централїзм крайнїй лївий, бо, як відомо, російські революціонери всякої масти, хоч і виставляють на своїм прапорі боротьбу з царизмом і новий полїтичний та соціяльний лад, в дїйсности не хотять автономної України.

Були се, як бачимо, старі думки Кирило-Методіївського брацтва. Й сам Драгоманів се признавав, кажучи, що саме їх він завсїгди проповідував і пробував прикладати до полїтичної практики, — „звісно з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і полїтика в новійші часи“.

Згідно з сими думками Драгоманів не був сторонником окремої української держави, вірячи, що український народ могтиме вільно розвивати ся в перебудованій на федеративних умовах Росії. Та проте вже і в нього подибуємо ми сумніви що до сього. Розглядаючи життє України від часів переяславської умови він яскраво показує, що втратила Україна, попавши під московську кормиґу. „Пропащий час“ — ось як назвав він перебуваннє України в державній злуці з Московщиною.

Зробити з сього відповідні виводи судило ся вже одначе пізнійшому поколінню українських діячів.

Указ 76-го року майже цілком спинив усяку леґальну українську роботу в Росії. Цензура лютувала скажено. Українська книжкова продукція занепадає сливе зовсім.

Цензура не то що не пропускала української книжки, а навіть в писаних російською мовою повістях з українського життя вичеркувала окремі українські слова, заміняючи їх російськими. Український театр цілком заборонено, навіть на концертах не вільно було співати українських пісень, так що їх перекладано по французьки, аби бодай у такім вигляді відспівати їх!

Наскільки була сувора цензура, видно з того, що 1880 р. спалено український переклад книги Іова (з Біблії). Дальше вже нікуди було йти. З початком 80-их років під впливом розворушення, викликаного революційним рухом, гніт сей трохи ослаб. В 1881 р. за звісної „диктатури серця“ Лоріс-Мелікова дозволено печатати українські словарі, текст до нот (з додержаннєм, розуміє ть ся, „общерусско-ї“ правописи) й виставляти українські річи по театрах. Та при сім поставлено умову, щоб не сміло бути чисто-українського театру. Отже при виставлюванню українських пєс мусїло ся давати й російські, та й то на початку, бо уряд бояв ся, що коли російська пєса буде в кінці вистави, то публика піде собі до дому, не схоче на неї дивити ся. Крім того довший час заборонено український театр в межах київського ґенерал-ґубернаторства.

Але все-ж український театр дістав сяку-таку змогу істнування. І треба віддати честь нашим театральним діячам, що вони як слід для добра рідного народу використали сю змогу. Великі заслуги на сім полї положили М. Старицький, М. Кропивницький і три брати Тобілевичі (Садовський, Саксаганський і Карпенко-Карий).

Вони зорґанїзували першу українську трупу й поставили її на правдиву височину. Більшість сценїчних діячів були

Михайло Старицький.
Поет і драматурґ. Один із перших діячів української сцени.

Марко Кропивницький.
Батько українського театру. Автор відомих комедій і драм.

одночасно й драматурґами, як от Кропивницький, Карпенко-Карий і Старицький, постачаючи рідному театрови потрібних пєс і тим збагачуючи рівночасно українську лїтературу. Се були високоідейні працьовники, котрі працювали не для наживи, а для добра рідного краю. Довший час — аж до 900-их років — український театр був єдиною трибуною, звідки несло ся українське слово. Українська книжка була заборонена, отже лише з театральних вистав йшла й ширила ся українська свідомість. Се було великою заслугою нашої сцени. Єдино вона в глухі часї реакції 80-их і 90-их рр. несла в широкі маси на Українї сю свідомість, будила приспану думку, наводила на болючі запитання . . .

Література не спроможна була сього зробити. Цензура на ділї пішла ще дальше, ніж се казав їй робити указ 1876 р. Вона вмисне не дозволяла щонайкращих українських творів (могли то бути, як знаємо, лише твори з так зв. белєтристики), зволїкано з розглядом їх і без сього утрудненим, бо українська рукопись мусїла переходити цїлі довгі митарства від місцевої цензури аж до головної управи в справах друкарських у Петербурзї. Се затягало розгляд рукописей нераз на рік і

Микола Садовський.
Славнозвісний артист. Директор укр. театру в Київі.

Іван Карпенко-Карий.
Видатний артист і широковідомий автор дуже цінних українських пєс.

більше, а в результатї надто часто приходила заборона. На глум тільки, щоб посміяти ся й скомпромітувати український рух, дозволяла цензура всякі дурні і безглузді річи, навіть хочби вони переступали рамки указу, а гарної книжки, навіть друкованої вже раз, не пускано.

Ввесь час цензура пильнувала, щоб не виходило книжок для дїтей — „вони, мовляв, повинні вчити ся по російськи“, не дозволяла граматики укр. мови, навіть писаної по російськи, бо се, бач, граматика „язика, засудженого на небуттє“ і т. д.! Тільки в ряди-годи проскакувало щось путяще. Тому до нашого часу не можна було видати нї „Народнїх Оповідань“ Марка-Вовчка, нї „Чорної Ради“ Кулїша, нї иньших добрих творів, друкованих давнїйше. З Галичини кни-

жок не пускано, у себе вдома не дозволювано друкувати... І от українська книжка ставала нечуваною рідкістю на Україні. Про неї багато людей не чули, не бачили її. Уряд хотів, щоб Українці забули й думати, що по українськи можна щось писати й друкувати, щоб вони зростали в переконанню, що єдина можлива на Україні російська книжка, російська просвіченість, російська культура!

Українці, бачучи се, кинули ся до Галичини, куди стежку протоптали ще по заборонах 63-го року. Уже в початках 70-их років зносини з Галичиною стають частійшими й правильнійшими. Українські діячі збирають гроші, щоб заснувати у Львові друкарню й розпочати там видавництво, незалежне від російської цензури, дбаючи, щоб українське слово зробити орудєм европейської культури й науки. Завдяки сим заходам повстало у Львові 1873 р. літературне „Товариство ім. Шевченка“, котре 1892 р. знов при участи російських Українців перетворило ся в Наукове Товариство і стало в наших часах правдивою українською Академією Наук.

Великим пропаґатором тіснійших взаємин рос. України з австрийською був особливо Драгоманів, котрий вказував, що, лише поставивши українську роботу за кордоном, на вільнім ґрунті, можна чогось добити ся в Росії.

В 80-их роках участь рос. Українців в галицьких видавництвах робить ся постійною і щораз зростає, надто з кінцем 80-их і початком 90-их рр., що значно спричинюєть ся до оживлення австрийсько-українських видавництв. В усіх тодішніх часописях — „Зорі“, „Правді“, „Народі“ й „Життю і Слові“, почасти в „Буковині“ за редакторства О. Маковея (рр. 1892—1893) повно всякого рода праць з рос. України. Особливо багато працюють рос. Українці в заснованій в початку 80-их рр. „Зорі“, котра тепер робить ся як-би всеукраїнським орґаном. Усі кращі твори наших письменників, які аж по революції 1905 р. могли побачити світ на рос. Україні, друкують ся в Галичині.

З російських Українців (по за Кулїшем і Драгомановим, котрі вчаснійше навязали зносини з Галичиною), що брали в сім

часї живу участь у лїтературному руху в Галичинї, треба згадати найсамперед О. Кониського,* Олену Пчілку (Косачеву, сестру Драгоманова), М. Комаря, І. Нечуя-Левицького, а згодом (у другій половинї 80-их років) — Б. Грінченка й Трохима Зїнківського. За ними пішли Карпенко-Карий, Коцюбинський, Леся Українка, Кримський і багато иньших.

Олександер Кониський. Письменник і гром. діяч. Один із тих, що лучили рос. Україну з австрийською.

Крім белєтристики друкують ся по галицьких і буковинських укр. часописях багато наукових і публїцистичних писань росийських Українців.

У себе вдома тим часом цїлу увагу спрямовано на наукову роботу. В Київі 1883 р. повстає журнал „Кіевская Старина“, в котрім аж до її кінця (в 1906 р.) провадить ся енерґічна робота над українознавством: друкують ся розвідки, статї, матеріяли етноґрафічні й історичні документи. Се була, скажемо словами Франка, — „дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусїв вирости з часом.“ Зпосеред наукових робітників, що закладали сї фундаменти, треба згадати особливо історика лїтератури і язикознавця Павла Житецького, язикознавця К. Михальчука, історика внутрішнього ладу Гетьманщини О. Лазаревського, історика й історика лїтератури М. Дашкевича, не кажучи вже про Драгоманова та Антоновича, котрий виховав цїлу школу молодших дослїдників минулого України. З сеї школи вийшов між иньшим також широкозвісний учений проф. М. Грушевський і багато иньших.

* Кониський ще у 60-их рр. почав писати до галицько-українських видань, але систематична й постійна його участь в сих виданнях припадає саме на 80-і роки.

Політична думка в сих часах не мала виразного характеру. Український рух не обхопив ще ширших кругів на Україні, коли впали на нього згадані вище переслідування. Тому в тих часах не повстало виразно діференціованих партій, а були самі лише течії і гуртки. На загал українство мало поступовий характер, бо всї свідомі Українцї, бачучи на кождім ступнї урядові переслідування всього, що українське, не могли — річ очевидна — сприяти урядови. Се було причиною, що в українських „громадах“ гуртували ся найріжнороднїйші люде, котрих обєднувала спільна всїм „свідомість“, любов до рідного народу й бажаннє так чи инакше йому послужити. Але й політичні, й навіть національні домагання громадян були ріжної сили, ріжної, сказати-б, напружености, — радикальні й умірковані, непримиренні й угодові. Старше поколїннє належало здебільшого до мирних культурників, нездатних до якихсь рішучих виступів. Тож не дивниця, що виїхавши за-границю з волї й порозуміння київської громади, Драгоманів швидко розійшов ся з земляками в поглядах на завдання української полїтики в Росії. Тим часом як Драгоманів ішов усе наперід, ставлючи що-раз енерґійнїйші жадання до українських діячів, вони під натиском реакції що-раз смирнїйшали, відходячи від „полїтики“ в родинний затишок або в кращім разї замикаючи ся в наукових кабінетах. Драгоманів різко нападав на „аполїтичну“ полїтику своїх земляків, доказуючи, що навіть культурна робота на Україні мусить мати полїтичний характер. Одначе під важким подихом що-раз зростаючої реакції українство, не зважаючи на гарячі заклики Драгоманова, блїдло і вянуло під оглядом полїтичним. На поверхнї життя буяло лишень хиба саме „українофільство“, нездатне навіть в своїм родиннім крузї перевести практично свою любов до українського народу. Але се ще не значило, що українство як таке пішло в нївець. Нї, саме в сїм глухім часї зростало молоде поколїннє, котре згодом виступило активно на ріднім ґрунтї, розоранім культурниками і українофілами. Хоч як нї тяжке було повітрє на Україні і в Росії під міцною рукою Олексан-

дра III, то все-ж ширшої думки, яскравійших змагань не могло воно цілком забити. Ще в кінці 70-их років були на Україні радикальні й соціялїстичні гуртки, які дали початок першій українській еміґрації з Драгомановим на чолї (крім нього еміґрували Подолинський, Вовк і ин.). Але-ж не всї виїхали, трохи — хоч і не багато їх було загалом, — лишили ся й провадили далї свою діяльність. Згадати хоча-б Миколу Ковалевського, що пізнїйше, в початках 90-их років, так багато заслужив ся для поширення на Україні думок Драгоманова і помочи роспочатому під його проводом радикальному рухови в Галичинї.

Серед унїверситетської молодїжи раз-по-раз творили ся українські гуртки, що нераз високо підносили український полїтичний прапор. Так, в початках 80-их років серед студентів-Українців ріжних вищих шкіл у Петербурзї (1883—1888 рр.) істнував гурт „українських соціялїстів-федералїстів“, до котрого між иншими належав інжинїр М. Василєв, ревний укр. діяч, що не так давно перед сею війною помер у Київі. У сього гурта знаходимо дуже широку, всесторонню проґраму, в котрій виложені його полїтичні, економічні й культурні задачі. Гурт повставав проти московщення України й стояв за повний і широкий національний розвиток українського народу. Задля сього в области полїтичній жадав він „повної національної автономії (самопорядкування) України, самоуправи на демократичних основах“. Самодержавний централїстичний лад у Росії мав бути замінений на вільний федеративний союз, при чім кождий з народів російської держави має право або прилучити ся до сього союза, або заснувати свою окрему державу. (Проґрама гуртка надрукована зараз по смерти Василєва в 108-ім томі „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, 1912 р., кн. 2).

Як бачимо, полїтичні змагання гурта далеко ширші, ніж ті, які виставив Драгоманів у своїй відомій проґрамі перебудови Росії на федеративну спілку („Вільна Спілка“). Коли Драгоманів ішов до автономії України не прямо, а через автономію окремих її областей, які самі вже мали рішати про

злученнє в ширшу спілку, члени згаданого гуртка виставляють відразу постулят автономії цілої української території в Росії.

На жаль умови тодішнього політичного життя не давали сим ідеям змоги виходити по за тісні межі окремих гуртків, не звязаних до того ще між собою. Тому з виїздом членів гуртка з даної місцевости, з даного університетського міста — гурток розпадав ся й новим людям доводило ся починати все з початку.

З кінцем 80-их років такі проби поставлення української справи на ширший ґрунт що-раз зростають. Особливо заслу-

Борис Грінченко.
Відомий письменник і громадський діяч.

Трохим Зіньківський.
Провідник української молодіжи кінця 80-их і початку 90-их рр.

жили ся в сей час під тим оглядом Трохим Зіньківський і Борис Грінченко, два молоді й енерґічні діячі з небуденним хистом публіцистичним. Вони піднесли гарячий протест проти формального українофільства, домагаючи ся від укр. інтеліґенції рішучого й послідовного сповнювання обовязків перед рідним народом. Своїми відчитами, перепискою, живою публіцистичною працею в австрийсько-українській пресі виступали вони гарячими борцями проти національного гермафродитизму земляків, кличучи до них: будьте Українцями в повнім значінню сього слова на кождім місці, в усяких обставинах!

В сім дусі виробляють вони проґраму діяльности „свідомих Українців“, кругом котрої обєднуєть ся значне коло

тогочасної української молодіжи. (Надрукована ся проґрама в „Правді“ 1893 р. під заг. „Profession de foi молодих Українців“, див. ст. 201—207).

В сім „визнанню віри“ заявляють вони, що ми, мовляв, передовсім „повинні єсьмо бути консеквентними у всьому Українцями, роблючи на народньому ґрунті усе, що вимагає від нас ідея відродження України, усе, що вимагає від нас всесвітній поступ“. Читаємо тут заяву, що „для нас свідомих Українців єсть один український народ. Україна австрийська і Україна росийська однак нам рідні і жадні ґеоґрафічні межі не можуть роз'єднати одного народу“, що молодіж переносить „осередок ваги укр. культурно-політичної справи“ в Галичину, „бажаючи поставити свою справу незалежно від росийських обставин“, щоб працювати там в межах недосяжности для росийських жандармів на користь України, користаючи з австрийської конституції.

Молодіж дбатиме,— каже „Profession“, — „щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма иншими народами, що живуть на Україні“. — Так „кожен з нас, свідомих Українців, — заявляють автори сього цікавого документу, — має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по українському“.

Далі читаємо про обовязок свідомих Українців виховувати свої діти по українськи, про потребу скрізь памятати про укр. школу і взагалі про укр. національну справу і її підносити, обороняючи скрізь права української нації.

Підчеркнувши, що „діяльність наша буде здебільшого поки що культурно просвітня“, автори „Profession“ заявляють одначе, що вони бажають „такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволеннє усім моральним, просвітнім, соціяльним і політичним потребам українського народу.“ Тому в области політичній молоді Українці домагають ся „федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.“

Проґрама згаданого вище петербурзького гурта була далеко краще й послїдовнїйше проведена і уґрунтована, але свого часу не була опублїкована й тому не мала такого впливу, як отсе трохи наївно-декляматиивне визнаннє національної віри 90-их років, що виступало головно проти національної нерішучости й непослїдовности старшого поколїння, котре не зважувало ся навіть у своїй власній сїмі провести прінципи, які в теорії подїляло.

Дуже яскраво виявляєть ся молода українська течія в красній лїтературі. Появляєть ся цїлий ряд сатиричних творів — віршом і прозою, — в котрих висміюєть ся українофільство й бичуєть ся взагалї малосвідоме, байдужне до рідного народу громадянство (Вірші й оповідання Грінченка, Школиченка-Кононенка, поезії Самійленка, Лесї Українки, Кримського й ин.).

В публїцистицї проводять сї погляди, як згадувано вище, головно Грінченко і передчасно померший Зїньківський. Лїтература, що висунула саме цїлий ряд молодих, свіжих і надїйних талантів, прибирає бадьорий характер. Чуєть ся віра в побіду українства, певність себе.

Так народила ся сучасна, наскрізь свідома українська інтелїґенція, що згодом згуртовуєть ся в ріжних українських партіях. Поки що-ж бачимо в нїй головно дві течії — одна кладе більший натиск саме на національний бік з реакції проти національної відсталости українського громадянства, друга підносить передовсїм справи соціяльно-економічного характеру. Між сими ґрупами починаєть ся полєміка, котра вельми оживлює громадську думку на Українї і допомагає виясненню української справи з усякого боку.

Дуже велику ролю відограв у сїй полєміцї знов-таки Драгоманів, що в сїм часї вже перебуває у Болгарії на посадї професора унїверситету в Софії. Саме тодї (кінець 80-их і початок 90-их рр.) в Галичинї орґанїзуєть ся жива радикальна партія під проводом Франка і Павлика, полїтичних учеників Драгоманова, і під його загальним керовництвом. Драгоманів бере дїяльну участь в орґанах молодої партії,

особливо „Народї“, а потім у заснованім Франком журналї „Життє і Слово“, критикуючи українську полїтику в Австрії й Росії. Ся критика (особливо „Листи на Наддніпрянську Україну“ й „Чудацькі Думки“) голосним відгомоном відбила ся на Українї, скрізь розносячи по нїй гасла поступового, наскрізь европейського українства. Видатнїйші публїцистичні статтї з „Життя і Слова“ (Франка, Лесї Українки — писала вона тодї під псевдонїмом Н. С. Ж.) переписують ся навіть на гектоґрафі й ширять ся по всїй Українї.

Зносини з Галичиною відтепер частїйшають. Звідти йдуть на рос. Україну книжки й часописї, а молоді українські радикали з Росії починають відвідувати Галичину, щоб приглянути ся тамошнїм відносинам.

Михайло Грушевський. Професор унїверситету у Львові і довголїтнїй Голова Наукового Товариства ім. Шевченка. Автор монументальної „Історії України“ і видатний громадський діяч.

За сї зносини (поїздки й спроваджуваннє книжок) не минає Українцїв караюча рука уряду. Починають ся труси й арештовання. Так потурбовано в тім часї Арабажина, Кистяковського й инших радикалів з рос. України. Р. 1892-го арештовано за се Тучапського, а галицький Українець-радикал др. Я. Невестюк за транспортованнє книжок довго насидів ся по російських тюрмах. В 1893 р. за спроваджуваннє й перетримуваннє української лїтератури з Галичини переведено численні арешти й труси у Харкові (арештовано звісну сїмю Русових, Падалку, Степаненка за такі невинні річи, як укр. Біблїя, „Зоря“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ й т. п.) і т. д.

Поволї та „історична прірва“, котра так довго дїлила Українцїв зза обох кордонів, меньшає й творить ся спільне українське культурне життє, щезають бодай в области духа ті „межі, що помежували нас чужі між собою“. Невдовзї ся культурна спільність виявляєть ся дуже яскраво на-зверх.

На катедру української історії в львівськім університеті приходить в р. 1894 рос. Українець — Михайло Грушевський, котрий незабаром стає на чолї зреформованого на наукове „Тов. ім. Шевченка“ й робить із нього всеукраїнське наукове огнище. Рівночасно орґаном лїтературного й полїтичного життя для цїлої соборної України стає поважний місячник „Лїтературно-Науковий Вістник“ (від р. 1898-го) з Франком і Грушевським на чолї.

Девятисоті роки.

I. Перед революцією.

(Оживленнє укр. руху. — Полїтичні орґанїзації. Лїтература. — Леґальні виступи).

Глухий час 80-их і 90-их років був, як бачимо, добою повільного орґанїчного зросту українського руху в Росії. Не стрічаючи нї звідки помочи, під суворим режімом репресій народжуєть ся в кінцї сеї доби свідоме українство. Загальне оживленнє, яке почало ся в Росії з кінцем 90-их рр., розуміє ть ся, велико сприяло його зростови. Українство з буйною силою прокидаєть ся по всїх усюдах широкої України, рішучо струшуючи з себе „ветхого чоловіка.“ Ряди свідомої української інтелїґенції що-раз ширшають й вона що-раз енерґійнїйше домагаєть ся для себе й для цїлого укр. народу повноти національного життя, з обуреннєм відпекуючи ся й тїни провансальства на українськім ґрунтї.

Сей зріст нової української інтелїґенції з широкими національними аспіраціями й завданнями починає знаходити відгомін у російській часописній публїцистиці ріжного табору. Оскільки у темні часи реакції 80-их і 90-их рр. українством перестала цїкавити ся російська журналїстика, навіть ворожа йому, остільки тепер, з кінцем 90-их років на порядок дня у Росії стає українська справа так само, коли не сильнїйше, як се було в часах коротких ясних періодів у життю рос. України в 60, 70 і початку 80-их рр.; стає, щоб не зійти з нього аж до нашого часу. Знову, як давнїйше, на всї лади дискутують ся

справи української мови, укр. літератури, укр. школи. Українці на сей раз, маючи добрий козирь в Галичині, твердо ставляють свої постуляти. Чорна преса починає знову торочити про українську небезпеку, про український сепаратизм, змушуючи ліберальну час від часу вийти з її байдужно-холодного відношення до українства й забрати в імя абстрактної правди голос у його обороні. В глибині душі одначе ліберали відносили ся до українського руху несеріозно, як до свого роду чудацтва, і аж пізнійше, побачивши, що се не жарт, почали й собі міняти фронт.

Ся газетна полеміка, розуміє ся, була лише на руку українському рухови, ширячи про нього вість по всіх усюдах. Була вона заразом відгуком того, що діяло ся на Україні, свідчучи вимовно, що Україна рухаєть ся, що час сплячки минув.

З кінцем 90-их рр. починаєть ся також широкий український рух серед шкільної молодіжи. По університетах, ґімназіях, духовних і учительських семінаріях повстають таємні укр. „громади“, закладають ся бібліотеки, провадить ся жива самоосвітня робота в укр. дусі. Між сими громадами завязують ся зносини, котрі приводять згодом до тіснійших відносин. Університанти привозять на провінцію закордонні укр. книжки і ідеї. Згодом повстають ширші орґанізації шкільної молодіжи. Окремі громади відбувати з'їзди, наради. Молодіж легко знайомить ся між собою, сходить ся, починає снувати пляни про систиматичну роботу серед народу.

Одним словом українство оживало. В міру зросту загально-революційного руху в цілій державі воно й собі чим раз сильнійше підносить голову. Виходить із стадії гуртківства й береть ся за політичну орґанізацію своїх шерегів.

Початки такого партійного ґрупування на Україні припадають, як було вже сказано, на початки 90-их років, коли вже там і тут повставали ріжні українські орґанізації. Мали вони переступний, так мовити підготовний характер, становлячи перехідну стадію до пізнійшого партійного уґрупування українського громадянства.

Перша така орґанїзація була заснована ще на початку 90-их рр. у Київї з філїями по иньших містах, де вже був ґрунт у формі „громад“. Члени її звали себе „Тарасівцями“ й своїм світоглядом наближали ся до галицького радикалїзму. Самостійної активної ролї „Тарасівцї“ не грали, але про них слїд згадати тому, що вони перші вийшли за вузькі межі місцевих громад і зробили спробу ширшої орґанїзації свідомих українських елементів. Далеко більшу вагу мала натомість загальна українська безпартійна демократична орґанїзація, заснована р. 1897 на з'їздї у Київі. Вона мала за завданнє згуртувати всї свідомі українські сили, розкидані по ріжних місцях, і з'єднавши їх виступити спільними силами на боротьбу за національні права українського народу. До речи сказати, Тарасівцї in corpore ввійшли в сю орґанїзацію. Була вона, з огляду на тодїшні порядки в Росії, конспіративною, таємною; складалась з місцевих автономних громад, звязаних на федеративний лад; виконуючим орґаном її була виборна центральна Рада, а законодатним — періодичні з'їзди делеґатів місцевих громад, що відбували ся тричі на рік.

З огляду на становище українства, позбавленого тодї в Росії найзвичайнїсїньких прав, скованого заборонами й утисками, згадана орґанїзація дбала головно про національні потреби рідного народу.

Тому діяльність її виявляла ся здебільшого в пропаґандї ідеї укр. національного відродження, переважно серед інтелїґенції, в гуртуванню свідомих елементів, розповсюджуванню української книжки, у видавництві і таке инше, словом — була се головно культурна робота. Орґанїзація ся була сливе чисто-інтелїґентська, майже не звязана з широкими масами.*

Ся власне обставина не задовольняла більш суспільно-настроєні елементи київської унїверситетської молодїжи, саме ту її частину, що з одного боку була щиро перейнята думками Драгоманова, а з другого стояла під впливом зросту соціял-

* Про сю орґанїзацію й про „Тарасівців“ уперше оповів д. С. Єфремов у своїй брошурі „З громадського життя на Українї.“ Київ, 1909 (див. ст. 42—44).

демократичного руху за кордоном і марксівської літератури. На сім ґрунті шукання нових шляхів громадської роботи зародила ся в кінці 90-их рр. ґрупа, що назвала ся „Українська Соціялдемократія“, до основателів котрої належала й покійна Леся Українка. Випущені сею ґрупою в Київі в 1897—98 рр. дві гектоґрафовані книжечки „Проґрама ґрупи“ і „Про соціял-демократичну роботу серед українського селянства“ підготовили в Київі ґрунт для будучого успіху згадуваної низче Р. У. П. (Крім сих двох брошур видала У. С. Д-ія пізнійше ще дві брошури за кордоном — „Оцінка проґрами укр. соціялїстичної партії“ й „Царі, пани а люде“, Женева 1903 р.).

Незалежно від сеї ґрупи, майже одночасно з нею повстала (в 1898 р.) на Київщині укр. селянська орґанїзація „Ґрупа сільських робітників соц. дем. київської ґубернії“, яка проявила себе випуском відповідної відозви. Між обома ґрупами згодом були навязані зносини, але арешти по селах припинили досить успішно почату роботу.

Та се було що-йно початки.

Першою дійсно-полїтичною українською орґанїзацією, що понесла в народ гасла революційної боротьби з істнуючим ладом, була славетна Р. У. П., себ то Революційна Українська Партія.

Повстала вона в самих початках великого революційного руху, що охопив цїлу Росію і з особливою силою проявив ся на Україні. Се мало величезний вплив на розвиток партії, значно прискоривши її внутрішню консолїдацію та поширивши її орґанїзаційні рамки. Підготовчу школу члени партії переходили головно в українських унїверситетських громадах, беручи діяльну участь в студентських рухах 900-х років.

Се вже була правдива полїтична партія в повнім значінню сього слова, себ-то з відповідною проґрамою й орґанїзацією й пляновою роботою серед найширших верств українського населення. Заложена вона була в Харкові р. 1900-го.

Повстанне партії і перші її кроки звязані з іменами головно передчасно померших Михайла Русова, Левка Маці-

євича і Дмитра Познанського, Олександра Коваленка, що 1905 р. брав участь у повстанню „Потьомкін-“а і живе тепер як еміґрант у Франції, й ин. Були се молоді люде, тоді головно студенти вищих шкіл, що не вдоволяли ся культурницькою діяльністю, а хотіли з головою пірнути в боротьбу з ненависним царизмом за волю пригнобленого рідного краю. На чолї їх стояв С. Войнилович (псевд.), котрий в перших роках партії був її головним провідником і багато причинив ся до її розвитку. Р. У. П. виставила на своїм прапорі самостійницькі гасла, уґрунтуваннє котрих знаходимо в першій її брошурі „Самостійна Україна“, виданій р. 1900-го у Львові.*

Орґанїзація партії була в загальних рисах така: на чолї стояв Центральний Комітет, вибираний з'їздом делеґатів місцевих орґанїзацій (так зв. „вільних громад“). Центральний Комітет перебував у Київі. „Вільні громади“ істнували по всїй Українї. Особливо діяльна була Полтавська вільна громада (з осїдком в Полтаві), далї Прилуцька, Харківська, Чернигівська, Кубанська й ин. За кордоном представляв партію „Закордонний Комітет“ у Львові, кругом котрого гуртувала ся нова українська еміґрація, на сей раз далеко численнїйша як за Драгоманова.

Р. У. П. розвинула живу й енерґійну революційну діяльність, спочатку головно серед селянства. Відомі аґрарні розрухи 1901—1902 рр. на Полтавщинї й Харківщинї й пізнїйші революційні виступи (страйки, то-що) звязані з її іменем.

Ся діяльність молодої укр. партії дає їй поважне місце в історії революційної боротьби в Росії взагалї. Значіннє-ж її для українського руху було — можна сказати без пересади — просто величезне, і то не лиш для чисто-революційного, а й для загально-національного й культурного руху. Вона-ж бо перша понесла в широкі маси українські полїтичні гасла,

---

* Ся брошура, а також видана рік пізнїйше книжечка дра Л. Цегельського „Русь-Україна і Московщина“, що в більшій скількости була перепачкована на Україну, й 2-е виданнє розвідки Ю. Бачинського „Україна irredenta“, що вийшла в тім самім часї (1900 р.), сильно вплинули на розвиток самостійницького настрою серед тодїшньої укр. молодїжи.

перша почала в нечуваних перед тим розмірах їх орґанізувати й керувати їх виступами на політичнім і економічнім ґрунті, перша широко розкинула поміж ними вільну, незалежну українську книжку, укр. часопись, укр. відозви, не оглядаючи ся на люті цензурні закони, що сковували українське друковане слово, перша по Драгоманові утворила для України політичну літературу, друкуючи її чи то за кордоном, чи то по своїх таємних друкарнях на Україні.

Крім „Самостійної України“ видала Р.У.П. в 1900—1905 рр. у Львові і Чернівцях цілий ряд инших революційних бро-

Капітан Лев Мацієвич
(1877—1910).
Основник і діяльний член Р. У. П. (Піддержував матеріяльно видавництва Партії).

Михайло Русов
(1876—1909).
Один із основників Р. У. П. й діяльний співробітник „Гасла“.

шур (знаменитого „Дядька Дмитра“, „Чи є тепер панщина“ й багато инших). Крім того видавала вона за кордоном кілька нелеґальних часописей, спочатку „Гасло“ (1901—1902 рр.), згодом „Працю“(1904—1905 рр.), як свій партійний орґан, і популярну часопись для народу „Селянин“ (1903—1905 рр.).

В початку серед Р. У. П. стирали ся й перехрещували ся найріжнороднійші течії й впливи. З одного боку так мовити свійський, чисто-українського походження самостійницький напрям (його репрезентували головно Полтавці, Харківці, Лубенці та Прилучане), далї впливи польської соціялїстичної партії (PPS.) — головно серед правобережців. По-за тим

сюди примішували ся старі драгоманівські впливи і взагалї впливи, що йшли з Галичини — спочатку радикальний, де далї, то все сильнїйший вплив молодої австрийської української соціялдемократії. З російських впливів мали місце впливи соціялдемократичні і соціялреволюційні. В перших роках усї сї впливи бороли ся й стирали ся між собою, аж поки рішучо не подолав вплив найсильнїйшої й найміцнїйше збудованої партії — соціялдемократичної.

Пробою пересадити Р. Р. S. на український ґрунт була недовговічна „Українська Соціялїстична Партія“, заснована покійним Б. Ярошевським, але ся партія (краще сказати — ґрупа) швидко цїлком зливаєть ся з Р. У. П., а її орґан „Добра Новина“ стає на якийсь час орґаном Р. У. П. для промислового пролєтаріяту.

Р. У. П. поволї зближаєть ся під оглядом проґрами й тактики до рос. соціял-демократії. В 1904 р. се вже остаточно вияснюєть ся. Київська партійна орґанїзація виробляє проєкт проґрами в соціял-демократичнім дусї, а згодом, з початком 1905 р. Р. У. П. перетворюєть ся й офіціяльно в соціялдемократичну та прибирає назву „Українська соціялдемократична робітнича партія“. (У. С.-Д. Р. П.). Рівночасно звертає вона велику увагу на роботу серед міського українського робітництва.

На чолї проґрами стоїть домаганнє автономії України з соймом у Київі. По-за тим відріжняє новонароджену У. С.-Д. Р. П. від її російської товаришки домаганнє національної орґанїзації робітництва.

Ся еволюція Р. У. П. була причиною розколу в її серединї й повстання нових партій.

Передовсїм, ще в самих початках, скоро вияснив ся соціялїстичний характер партії, покинули її ряди ті елєменти, що на перший плян висували чисто-національні змагання й ворожо ставили ся до якого-будь співдїлання з чужонаціональними орґанїзаціями, з другої ті, що під сильним впливом російської соціял-демократії вважали конечним головний натиск зробити не на спеціяльно-українські постуляти, а на за-

дачі соціяльного й політичного перестрою Росії в інтересї робітничого пролєтаріяту незалежно від національної приналежности.

Перші дали початок так званій „Народній Українській Партії“ (Н. У. П.), що виявила себе виданнєм кількох брошур і одного числа ґазети „Самостійна Україна“ (в рр. 1902—1905). Н. У. П. не мала великого впливу серед українського громадянства й не здобула ся на ширші орґанізації, однак має свою заслугу в історії розвитку укр. національної свідомости, виразно й рішучо підносячи гасло самостійної української держави.

Ліве крило пізнійше, влітку 1904 р. теж виступило з Р. У. П., оголосивши себе незалежною орґанізацією під назвою „Українська Соціял-Демократія“. Нова орґанізація випустила відразу пару проґрамових відозв і розпочала виданнє популярного орґану „Правда“, а незабаром, на початку 1905 р. прилучила ся до рос. соціял-демократії яко національно-краєва автономна українська соціял-демократична орґанізація, перемінивши свою назву на „Українська Соціял-Демократична Спілка“. „Спілка“, користаючи з підмоги Р. С.-Д. Р. П., розвинула живу аґітаційну і орґанізаційну діяльність серед сільського робітництва на Україні, головним чином на Правобережу, де керувала масовими сільськими страйками 1905—1906 рр., й безперечно велико причинила ся в сих роках до розбурхання народніх мас до політичного життя.

Хибою сеї орґанізації було недоцінюваннє національного питання, особливо в її міських орґанізаціях, хоч у своїй проґрамі вона не поминала й основних українських національних домагань. За те позитивною стороною в діяльності „Спілки“ було її змаганнє витіснити Р. С.-Д. Р. П. і заняти її місце на Україні як єдина краєва соціял-демократична орґанізація на цілу Україну. З сього доходило не раз до боротьби Спілки з місцевими орґанізаціями Р. С.-Д. Р. П., котрих Спілчане хотіли інкорпорувати.

Вкінці до деякої міри се їм і вдало ся. Згодом Спілка робить ся одинокою краєвою орґанізацією Р. С.-Д. Р. П. в ґуб.

Полтавській, Чернигівській, Київській, Подільській і Волинській. Всї самостійні орґанїзації російської партії, які істнували в сїм районї, крім Київського Комітету, вступили в Спілку.

Відскочили вкінцї від Р. У. П. і ті, зрештою дуже нечисленні елєменти, що симпатизували з соціял-революційною роботою та хотїли вести її на українськім ґрунтї. Одначе вони були ще за-слабі, щоб утворити в сїм часї окрему партію, й розбрели ся хто-куди: одні пристали до російських есерів, инші увійшли до нової — демократично-радикальної української партії. Аж пізнїйше (в 1907 р.) зробили вони спробу орґанїзувати українську соціял-революційну партію.

Але сей розкіл не ослабив Р. У. П., чи то пак тепер уже УСДРП. Вона й далї зостала ся властителькою дум і мрій української молодїжи.

Завдяки істнуванню й дїяльности Р. У. П. маса живої, революційно-настроєної молодїжи на Українї не пропала для українства. Давнїйше молоді сили, що рвали ся до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо не знаходючи для себе відповідної української орґанїзації, йшли в ряди російських революційних партій і там заникали без користи для рідного краю. Перед Р. У. П. багато несвідомої або малосвідомої молодїжи на Українї вважало цїлком серіозно, що зміст українства — се заняттє етноґрафією, мовою, укладаннє укр. словаря, видаваннє якихсь невинних брошурок і нїчого понад се, й з легковаженнєм ставило ся до „українофілів“ та вважало їх мало що не реакціонерами, в усякім разї людьми, які замість живого дїла, замість боротьби за права трудящого люду, „бавлять ся“ казначим.

„Де наші Фенії, де Парнель?“ — питав ся Желябов у Драгоманова. І всї сї Желябови, Кибальчичі, Лизогуби, Фроленки й багато-багато инших ішли гурмою в російський революційний табор, бо лиш там бачили борців „погибающихъ за великое дѣло любви“. Їм здавала ся українська справа надто маловажною супроти боротьби проти „общаго врага“. Розвяжемо, мовляв, усї національні справи як слїд „на другий день“ по

революції. Але сей другий день ішов роками, а справа не розвязувала ся анї трохи: український народ далї нидїв у безпросвітній темряві.

Багато революціонерів українського походження були навіть тої думки, що денаціоналїзація українського народу — хоч як болючо дасть ся вона йому — навіть користна, бо нищучи „перестарілу“, мовляв, національну „шкаралущу“, наближає народ до світлого будучого, вільного від усяких національних „обмежень“ і „вузькости“, словом, що вона в інтересї загальнолюдського поступу.

Вплив чисто-російських революціонерів-централїстів ще більше скріплював сї думки.*

Р. У. П. самим фактом свого істнування раз на завсїгди розрубала сей гордіїв узол, сплетений несвідомістю і недодуманістю, й охоронила для українства не одну душу, що инакше загрузла-б навіки в багнї всеросійства.

Із Р. У. П. вийшов цїлий ряд діячів, що відограють тепер поважну ролю в національнім, полїтичнім і культурнім життю рос. України. Членами Р. У. П. були напр. покійні М. Коцюбинський і Леся Українка, що приступила до неї разом з иньшими членами згаданої вище першої ґрупи „Укр. Соц.-Демократія“.

Багато завдячує Р. У. П. й старше українське громадянство, котре вона розворушила й попхнула на шлях орґанїзації своїх сил, на дорогу полїтичної діяльности.

---

* Москалї взагалї всї, з малими виїмками, страшенні централїсти й вороги української окремішности. Про чорносотенцїв усї се загально знають, розмірно недавно виявило ся як слїд національне „обличче“ лїбералів (Струве, Погодін й ин.), за те досї мало хто знав про україножерство лївих партій. Отже варто пригадати, що ще знаменитий провідник декабристів—Пестель був ворогом української автономії, а один із участників замаху на Олександра III. в 1887 р. Шевирьов казав з приводу українських домагань, що на другий день по поваленню царизму треба буде революціонерам розстрілювати поборників національної окремішности! Сучасні рос. революціонери теж несогірші централїсти, що особливо виявило ся підчас теперішньої війни, коли всякі Плєханови, Алексїнскі й безлїч инших з фурією напали на український рух, обстоюючи „цїлість і неподїльність“ російської імперії!

Не перебільшимо отже, коли скажемо, що головно під впливом діяльности Р. У. П. й за її прикладом почало ся гуртуваннє й инших українських партій у Росії. Про партії, що вийшли з її лона, ми згадали вгорі, тепер спинимо ся на тих, що повстали незалежно від неї, хоч і не без посереднього її впливу.

Була се передовсім „Українська Демократична Партія“ (У. Д. П.). В ній зорґанізувало ся старше поколїннє українських патріотів, котре досї стояло оддалїк від чинної полїтики, виявляючи свою активність хиба лише остільки, оскільки окремі одиниці з поміж нього допомагали так чи инакше (грошима, мешканнєм тощо) ерупівцям. Лїберальні повіви 1905 р. дали нарештї змогу й сим громадянам вийти на світ божий. В 1905 р. відбув ся перший з'їзд У. Д. П. і тодї-ж появила ся проґрама її, згодом кілька разів перероблювана. Партія ся повстала й зорґанізувала ся досить швидко, користаючи з того, що скрізь на Українї були безпартійні українські „громади“.

Проґрама й тактика У. Д. П. нагадує в загальних рисах проґраму російської конституційно-демократичної партії (так зв. „кадетів“), з котрою укр. демократи йдуть нераз рука-в-руку. Але коли кадети згоджували ся лише на автономію Польщи й Фінляндії й не загикували ся навіть про автономію України, українські демократи домагали ся автономії України й перестрою Росії на федеративних основах.

Трохи скорше, ніж зорґанізували ся укр. демократи, згуртувала ся „Укр. Радикальна Партія“, або вірнїйше сказати ґрупа, бо сих радикалів було не дуже багато. Утворила сю ґрупу радикально-настроєна інтелїґенція з покійним Грінченком на чолї, котра не могла погодити ся з соціял-демократичним напрямком Р. У. П., а стояла близше до ідеольоґії рос. радикального народництва, саме того його крила, що пізнїйше згуртувало ся в партію народнїх соціялїстів.

Члени сеї ґрупи стояли свого часу під сильним впливом Драгоманова. В 1905 р. радикальна партія видала у Львові свою плятформу, в котрій теж піднесла домагання федератив-

ного устрою Росії з автономією для України й инших національних областей держави. Крім плятформи видала партія ряд популярних книжочок для народу, в котрих вияснювала порядки в Росії та показувала, чого і як треба домагати ся тут нашому народови.

З огляду на свою нечисленність пристали радикали до демократів і утворили разом з ними одну партію, що стала звати ся „Українською Демократично-Радикальною Партією“ (У. Д.-Р. П.).

Р. У. П. (чи У. С.-Д. Р. П.) і У. Д.-Р. П. стають відтепер сливе одинокими виразницями поглядів і змагань свідомого українства в Росії. Инші напрями, хоч і нуртували серед нього, не спромогли ся про те зорґанізувати ся в якусь сконсолідовану цілість. Особливо се треба сказати про консерватистів ріжної масти. По-за окремими людьми на Україні не було поважнійшого гурту консервативного напряму. Праві елементи, о скільки вони були серед Українців, ніколи не виступали яко партія. Лише одиниці тягнули до російських октябристів, або инших їм подібних орґанізацій (напр. проф. Д. Яворницький накладав з октябристами в Катеринославі).

Культурно-національний рух також велико пішов наперід у сім часі в порівнанню з попереднім періодом. Розбудженнє українського життя повело за собою передовсім великий попит на рідну книгу. Ще в 90-их рр. пробують Українці, користаючи з сякої-такої зміни на краще, поставити постійне видавництво, — тепер сї проби збільшують ся й переводять ся в діло. Повстає цілий ряд видавництв, як для народу, так і для інтеліґенції. Піонером виступає Б. Грінченко, котрий ще р. 1895 закладає у Чернигові коштом І. Череватенка видавництво популярних книжочок для народу.

Вкінці 90-их рр. зачинає свою діяльність — поки що анонімно — видавництво „Вік“, котре згодом — в 900-их рр. дістає нарешті змогу виступити відкрито й стає найбільш поважною і заслуженою українською видавничою спілкою.

В 1898 р. основуєть ся у Петербурзї „Добродїйне товариство для видавання дешевих книжок в українській мові“, яке також положило чималї заслуги на полї видавання популярних книжок. Поза тим повстають видавництва у Харкові, Катеринодарі, Одесї і т. д.

Цензура все ще була люта, але мусїла трохи попустити, хоч і незначно: за 1895—1904 рр. з 230 поданих у цензуру українських рукописей дозволено до друку лише 80! На популярну книжку уряд дивить ся ще скоса, так само й на книжки для дїтей. Доводило ся на всякий лад крутити, щоб бодай в формі оповідання перепачкувати через цензуру відомости з тої чи иншої области знання, напр. „Від чого вмерла Мелася“ (про обкладки), „Клопіт у селї Білашівцї“ (про сифіліс), „Добра порада“ (про скаженину), „Страшний ворог“ (про алькоголь) і т. д.

На численні просьби про видаваннє української часописї, хоча-б чисто-лїтературної цензура все відповідала відмовно.

Правда, один час досить свобідно переходив на рос. Україну „Лїтературно-Науковий Вістник“, але незабаром (в 1901 р.), побачивши, що число переплатників його зростає, цензура заборонила доступ Вістника. До сеї заборони причинив ся також донос галицьких москвофілів. Так само заборонені були в Росії й инші галицькі й буковинські укр. видання, навіть видання Наукового Товариства ім. Шевченка.

Українцї пробують заступити журнал періодично випусканими альманахами, збірниками творів ріжних авторів, очевидно белєтристичних, бо ніяких инших цензура не пускала. Так появив ся цїлий ряд альманахів: „Складка“ 1897, „Хвиля за хвилею“ 1900, „З-над хмар і з долин“, „Дубове листє“ (на спомин про Кулїша), „Лїтературний Збірник на честь Кониського“ (1903), „На вічну память Котляревському“ (1904) й инші.

По за сими альманахами, котрі приносили багато цїкавих і досї незнаних на рос. Українї творів — не лиш російських Українцїв, а й австрийських, — багато таких творів появляєть ся в „Київський Старинї“, котра взагалї з кінцем 90-их рр. ожив-

люєть ся й поволї починає прибирати характер українського лїтературно-критичного й громадського журнала в родї старої „Основи“. По за науковими працями з'являють ся там критичні розвідки про українське письменство, далї напів-публїцистичні статї й досить жива й широка хронїка українського життя — се все поки-що з примусу по російськи. По українськи друкують ся там повісти й оповідання як нових, так і старших письменників. Так передруковано в нїй під заг. „Пропаща сила“ цїкавий роман-хронїку П. Мирного „Хіба ре-

Михайло Коцюбинський.

Найбільший новелїст-художник новіщих часів.

Леся Українка.
Визначна письменниця, авторка високопатріотичних і художнїх драм і сильних своїм змістом поезій.

вуть воли як ясла повні“, виданий в початку 80-их рр. Драгомановим в Женеві й досї заборонений в Росії.

Крім того белєтристичні твори виходять і окремими книжками. Так новими виданнями (по кількох десятках лїт!) виходять нарештї „Народні Оповідання“ Марка Вовчка, „Чорна Рада“ Кулїша, появляють ся збірники творів Я. Щоголїва, Ів. Нечуя-Левицького, П. Мирного, О. Кониського, М. Кропивницького, Е. Гребінки, Л. Глїбова, Ів. Карпенка-Карого, оповідання Ганни Барвінок, поезії Ст. Руданського, повість А. Свидницького „Любарацькі“ й ин., а також молодших письменників — Б. Грінченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, А. Кримського, М. Чернявського, Гр. Григоренка, то що.

Український читач нарешті міг пересвідчити ся, що рідна література істнує, розвиваєть ся й представляєть ся зовсім поважно, так що не сором піти з нею й між чужі люде.

А що се так, то найкраще показують такі твори, як збірка оповідань Грицька Григоренка „Наші люде на селї“ (1898 р.), котрі по силї враження треба поставити хиба з „Мужиками“ Чехова — так виразно-правдиво, правдиво до траґізму змалював молодий, досї невідомий автор тогочасне село на Українї.

Оповідання Григоренка мають неаби яке громадське значіннє — се жива, яскрава ілюстрація того, до чого довів нашу Україну московський уряд, вимовний покажчик, що принесла нам його полїтика. Се картина тої темноти, злиднїв духових і матеріяльних, в яких жило наше мужицтво напередоднї революції.

Володимир Винниченко. Найвизначнїйший сучасний укр. письменник.

Крім Григоренка, що дав ще цїлий ряд малюнків з селянського побуту, відмітимо Л. Яновську, яка зуміла також глибоко правдиво підхопити мужицьке життє в своїй новельцї „Смерть Макарихи.“ Темних сторін селянського життя торкнув ся й Б. Грінченко в своїй цїкавій повісти „Серед темної ночі,“ але він уже в сїй повісти (як і в її продовженню під заг. „Під тихими вербами“) пробує схопити тип нового чоловіка на селї. Інтересну, глибокопродуману пробу змалювати перелім в господарськім життю на Українї й викликаний ним новий тип міського робітника дав у сїм часї Вол. Леонтович (Левенко), письменник, що почав свою лїтературну карієру ще в 90-их рр., — в повістї „Старе й Нове“. Але найкращим, найсильнїйшим художником нової України є безперечно Вол. Винниченко. Винниченко є в сїм часї для нашої лїтератури тим самим, чим була для громадського життя Р. У. П., з рядів котрої він вийшов.

Він вніс у нашу лїтературу невичерпаний запас молодої, животворної енерґії, революційного розмаху. Він влив ся в неї

буйним весняним потоком, що всїх захоплює й пориває з собою. Коли-б ми хотїли шукати порівнання, то сміло могли-б порівняти Винниченка з революціонером російської лїтератури М. Ґорьким, котрого він нагадує не лиш у своїх первісних творах, а в великій мірі і в пізнїйших.

Повісти й оповідання Винниченка та Коцюбинського й збірки поезій Кримського та Лесї Українки замикають народницький період нашого письменства і кладуть початок модерної української лїтератури. З ними входить вона що до ріжнородности тем і способу їх трактовання в сїмю західноевропейських лїтератур в повнїм значінню того слова.

В области наукової лїтератури мусимо згадати невсипущу дїяльність проф. М. Грушевського, що у Львові випускає том за томом свою монументальну Історію України. Величезне значіннє для рос. України має виданий в сїм часї (1904 р.) його російський „Очеркъ исторіи украинскаго народа". З нього і свої і чужі вперше пізнали правдиву історію України в цїлім її обємі, а не як якусь причіпку до історії Московщини. Для формовання українського самостійницького світогляду мала ся праця просто епохальне значіннє. З неї вперше широкі круги нашого громадянства на рос. Українї довідали ся „хто ми і чиї ми дїти".

Леґальні громадські виступи українства. В міру того, як у Росії розростав ся революційний рух, проявляло себе українство чим раз більше — частїйше й одвертїйше — і в леґальнім громадськім життю. Сї виступи нераз прибирають ширший характер і виливають ся в поважні українські манїфестації, які з одної сторони вимовно свідчать про силу й зріст української ідеї, а з другої велико причиняють ся до тим більшого поширення й поглиблення її в усїх шарах нашого громадянства.

Українцї починають все упертїйше й послїдовнїйше домагати ся скасування обмежень українського слова й заведення української школи. В сїм дусї висловлюєть ся цїлий ряд земств і міських самоуправ на Українї, резолюції в сїм

напрямі виносять численні й ріжнородні з'їзди, що відбувають ся в сім часї у Росії, і т. д.

Так у 1900 роцї української викладової мови і укр. підручників по школах на Українї домагають ся полтавські й чернигівські ґубернські земські збори і борзенські повітові (на Чернигівщинї), в 1901 р. аґрономічний з'їзд у Москві і кустарний (в справах домового промислу) в Полтаві, в 1902 р. цїлий довгий ряд так зв. „комитетовъ о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности", в 1903 р. технїчний з'їзд у Петербурзї, в 1905 р. полтавська міська рада (дума) клопочеть ся про дозвіл навчати українською мовою в школї імени Котляревського, а одеська взагалї про скасуваннє всяких обмежень українського слова. В 1904—1905 рр. Українцї збирають сотнї тисяч підписів під петиції про „нужди української школи" і „нужди українського слова" і т. д. і т. д.

Величезне вражіннє роблять українські національні манїфестації під час святкування ювилею нової української лїтератури при відкриттю памятника Котляревському в Полтаві (в 1903 р.) і під час ювилею Лисенка в Київі (в 1904 р.), коли вперше публично зійшли ся разом усї Українцї без ріжницї кордону — російські і австрийські. Се були могутні всеукраїнські манїфестації, що прилюдно виявили невмирущість української ідеї, навіч показали і ворогам і друзям, що „не вмирає душа наша, не вмирає воля"...

Крім того був ряд инших виступів українства, як от напр. з приводу заборони українських рефератів на археолоґічних з'їздах у Київі 1899 р. і в Харкові 1902 р., пізнїйше в Чернигові й Катеринославі, святкуваннє ювилею І. Нечуя-Левицького в 1904 р., на котрім дано ініціятиву до згаданих вище петицій і т. д., але годї про всї тут згадувати.

Всї отсї леґальні й нелеґальні прояви українства і його домагання заставили уряд поважно застановити ся над українською справою. І от у грудні 1904 р. Комітет мінїстрів радить над справою скасування цензурних обмежень українського слова і ухвалює засягнути думки в Академії Наук, у київського ґенерал-ґубернатора та в київського й харківського

університетів. Усї сї чинники рішучо висловили ся за скасуваннє сих обмежень й подали більше-меньше уґрунтовані докази на се. Найдокладнїйше застановила ся над справою Академія Наук, котра предложила урядови в 1905 р. широке пропамятне письмо, в якому основно розібрала сю справу, доводючи цїлковиту безпідставність всяких заборон з погляду наукового й полїтичного. У вступній части сього меморіялу подала Академія наукове уґрунтуваннє самостійности української мови й лїтератури,* чим раз на все заткнула рота всїм обєдинителям, що в імя нїби-то одности українського народу з московським хотїли-б спинити наш національний розвиток.

Але нї авторитет найвищого наукового ареопаґу імперії нї голоси університетів і навіть високого представника самого уряду не змогли зломити полїтики царизму супроти України. Для нього всякі уступки українству були „передчасні". Треба було аж революційної бурі, щоб упав ганебний закон 1876 р., але української школи не принесла нам навіть ся буря.

II. Революція і реакція.

(Здобутки революції. — Реакція і похід на українство. Розвиток укр. руху. — Війна).

Вплив революції на народню масу.

Революція, особливо події 1905—1907 рр., мали великий вплив на розвиток українства в Росії. Вона бо глибоко, до самого дна розворушила народні маси, розвіяла багато закорінених вірувань і поглядів і розчистила дорогу новим думкам і змаганням. Освячений традицією авторитет самодержавя впав, — перед народом яснїйше, як коли, стала потреба нового життя й відкрилась можливість нового вільного ладу. Раптом захитали ся в своїх підставах старі „основи", по всїй державі все рушило ся, немов по весні на ріцї крига. В сїм

* Ся частина меморіялу перекладена по українськи в „Лїт.-Н. Вістнику" 1905 р. і тодї-ж вийшла окремою відбиткою. В 1910 р. видано її в російськім оригіналї у Київі.

загальнім руху Україна взяла діяльну й видатну участь. Вона стала видовищем велитенських подій — робітничі страйки і селянські розрухи, повстання війська й фльоти, рух серед молодіжи й інтеліґенції — все се могутньою хвилею перекотило ся по широких просторах нашого краю й глибокі сліди лишило в народній свідомости.

Українські революційні партії, особливо УСДРП. і Спілка, а по части й ліберальні (УДРП) розвинули в сї часи незвичайно-інтенсивну, гарячкову діяльність, стараючи ся зорґанізувати розрухану масу й спрямувати її змагання по лінії своїх проґрам.

По всїх усюдах повстають партійні орґанізації, рямцї котрих що-раз ширшають, що раз більші круги людности втягають ся в партійні ряди, що раз голоснїйше лунають і що раз дальше розносять ся українські полїтичні, суспільні й національні домагання. Особливо енерґічно йшла пропаґанда автономії України. На несчисленних робітничих і селянських мітінґах (вічах) і масовках, в ріжного роду кружках, на всяких зборах і з'їздах, що були такі часті в тім бурливім часї, голосно й відкрито ставить ся се домаганнє й виносять ся серед запалу публики відповідні резолюції. Навіть Спілка, котра, як відомо, не йшла в своїй проґрамі далї так зв. обласного самопорядкування, подекуди енерґічно й діяльно підносила гасло автономії України (з сього погляду заслужив ся особливо Ол. Скоропис, що був одним з перших орґанїзаторів селянського вічевого руху полїтичного на правобережній Україні в р. 1905 і ревним пропаґатором автономії рідного краю).

Що більше, печать українства мали й ті рухи, що виникали стихійно, не стояли під керовництвом українських партій, або йшли під прапором загально-революційним. Згадаймо хочаб військові повстання, або „Загально-росийську Селянську Спілку". І се не дивниця: аджеж вони відбували ся на території України, участниками їх були здебільшого Українцї, серед котрих знаходив ся великий процент свідомих національно людей, що не раз вибивали ся й на чоло руху, як от С. Ма-

4

зуренко в Загально-Селянській Спілці, інжинер Олександер Коваленко й матрос Опанас Матюшенко на „Потемкін“-ї, екіпаж котрого складав ся майже виключно з Українців і то в значній мірі національно свідомих.

Тож хоч у багатьох випадках і місцях події розвивали ся без участи національно-українських партій, або навіть елементів, то все ж еволюція народньої думки на Україні, викликана великою російською революцією, підготовила ґрунт для пізнійшого засіву української свідомости.

Ми знаємо, які великі надії звязувано в Росії з революцією. Здавало ся, що старий лад пішов уже в непамять, а на руїнах його зацвіте нове життє, з усякого погляду вільнійше й користнійше для широких народніх мас. Зокрема й Українці сподівали ся здійснення своїх віковічних ідеалів — політичної й національної волї рідного краю, — уявляючи їх відповідно до сучасного положення укр. народу в формі повної автономії України.

Надії сї не справдили ся, — ворог показав ся міцнійшим, ніж думало ся, й опамятавши ся сквапно забрав ся відбирати назад і ті невеликі уступки, які встиг видерти у нього в хвилини його слабости й очамріння революційний народ. Але всього годї було відобрати і те, що лишило ся, все-ж таки дало українству змогу виявляти себе далеко ширше, ніж передтим, коли не в области політичній, то бодай в области культурно-національній.

Здобутки революції.

Українська преса. Найважнійшим здобутком революційного періоду, здобутком, що вдержав ся і в часи реакції, був упадок варварського закону 1876 р. Формально не скасований упав він в кінці 1905 р. разом з иншими скаменїлостями старого режіму під ударами революційної бурі. Українське друковане слово дістало таким чином давно бажану свободу. Випрацьовані на підставі маніфесту 17 жовтня (ст. ст.) 1905 р. нові правила що до преси і взагалї друку не згадували вже про обмеження українського слова. З сього й поспішили скористати ся Укра-

їнці. Скрізь починають з'являти ся українські часописі, здобуваючи собі дорогу до народньої маси. Першою ластівкою був „Хліборoб“, що заходом місцевої української громади почав виходити „явочним порядком“ в Лубнях Полт. ґуб. ще перед появою згаданих вище правил що до друку. „Хліборoб“ правда швидко (на 5-м числї) упав в боротьбі з місцевою адміністрацією, заохоченою холодними повівами з півночи, але

Редакція й найблизші співробітники газ. „Рада“.

Від ліва на право: горішній ряд: М. Гехтер, П. Понятенко, за ним (найвище) М. Вороний, далї М. Павловський, П. Гай(ченко), П. Майорський, С. Васильченко, О. Олесь (Кандиба); долїшній ряд: А. Вечерницький, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Евген Чикаленко (в самій серединї), відомий український діяч, автор численних популярних брошур, далї Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський.

поява його була все-ж таки епохальною. Се-ж бо була перша українська часопись на Україні відколи світ-світом! Живо і талановито редаґований „Хліборoб“ зробив величезне вражіннє серед української людности. Коло видання його заслужила ся відома патріотична українська сїмя Шеметів, головно вельми заслужений в новійшім українськім руху Володимир Шемет. По „Хліборобі“ повстає в кінцї 1905 р. укр. тижневник „Рідний Край“ у Полтаві заходом місцевої укр. гро-

4*

мади, головно передчасно помершого траґічною смертю відомого укр. діяча адвоката Миколи Дмитрієва. Була се також гарно, приступно й цікаво редаґована часопись, що мимо ріжних пригод з боку „незалежних обставин“ дожила до наших днів. Нарешті в 1906 р. повстає цілий ряд українських часописей в ріжних кутках України і навіть далеко за її межами, в столицях держави. Найважнійшою зпоміж них була безперечно „Громадська Думка“ в Київі — одинока українська щоденна газета, що пізнійше аж до самого вибуху війни виходила під назвою „Рада“. Крім „Громадської Думки“ почав виходити в Київі місячник „Нова Громада“ під редакцією Б. Грінченка.

В 1907-м році заступив його місце відомий поважний журнал „Літературно-Науковий Вістник“, видаваний досі у Львові. Перенесено його у Київ за почином проф. М. Грушевського, котрий бояв ся, щоб повстаннє окремих літературних орґанів на рос. Україні, особливо в початках укр. журналїстики, не довело до небажаного сепаратизму ще й в области літературній розділених і без того політичним кордоном обох частин нашої несвоєї землї та не справило розвиток літературної мови тут і там на ріжні дороги. „Літературно-Наук. Вістник“, що ще у львівськім своїм періодї багато причинив ся до обєднання наших земель по оба боки історичної прірви — бодай в области національно-культурній — стає відтепер признаним всеукраїнським орґаном і обєднує на своїх сторінках письменників з усїх сторін соборної України.

Крім згаданих часописей в 1906 р. виходило в ріжних містах України ще кілька инших, але невдовзї одні з них впали чи то з причини недоброго редаґування чи то з недостачі піддержки з боку громадянства, котрому ще не під силу було видержати кілька часописей, другі закрив уряд. До останнїх належали досить цікаво ведені соціял-демократичні часописї „Вільна Україна“ в Петербурзї й популярна газетка „Боротьба“ у Київі, котрих вийшло ледві кілька чисел. В 1907 р. заступив їх тижневник „Слово“, який виходив до половини 1909 р., коли не рахувати видаваного Полтавським Комітетом УСДРП.

в початку 1907 р. у власній таємній друкарні нелеґального „Соціял-Демократа“.

В 1906 же році зробили Українці спробу поставити також інформаційний журнал у російській мові. Се був „Украинскій Вѣстникъ“, видаваний у Петербурзі. Призначений для познайомлювання широких кругів російського громадянства з українською справою, він положив численні заслуги в сім напрямі. Але на жаль „Укр. Вѣстникъ“ не довго пережив першу Державну Думу, орґаном української громади котрої він до певної міри був, упавши наслідком ріжних трудностей, з котрими довело ся йому бороти ся. Пізнійше (1912 р.) його ролю переняла далеко щасливійша „Украинская Жизнь“ у Москві, яка виходить і досі, сповняючи ті самі важні задачі, що й наші заграничні орґани на европейських мовах — задачі інформування чужих про українську справу й обстоювання та пропаґанди української ідеї, українських змагань. З сього погляду „Украинская Жизнь“ (а перед нею „Украинскій Вѣстникъ“) має тим більше значіннє, що будучи доступна мовою нашим зросийщеним землякам, будить в них приспану українську думку й допомагає їм стати свідомими синами рідного краю.

По сих перших кроках пішли дальші, щасливійші; діло розвивало ся рівномірно з загально-національним поступом і настільки успішно, що вже за кілька років, перед вибухом світової війни ми вже мали кільканадцять часописей, не числячи тих, що в межичасї мусїли спинити ся головно завдяки урядовим переслїдуванням.* Се не так мало, як взяти під

* Ось їх реєстр: одна щоденна газета „Рада“ (демократ.-радик. напр.); пять поважних місячників, всї у Київі: 1. „Літ.-Наук. Вістник“ (дем.-радик. напр.); 2. „Українська Хата“ (від р. 1909-го, орґан молодої течії в укр. громадянстві, без виразної партійної фізіономії, але з виразним радикально-національним напрямом, головно в статтях талановитого публїциста М. Сріблянського); 3. „Світло“ — від р. 1910-го, часопись присвячена укр. шкільництву і взагалї педаґоґічним справам; 4. „Дзвін“ (від р. 1913-го, журнал соціял-демократичного напряму); 5. „Сяйво“ теж від р.-1913-го — ілюстрований місячник українського мистецтва; два наукові орґани: „Записки Українського Наукового Товариства у Київі“ (від р. 1908-го, вийшло досї кільканадцять томів) і популярнійший орґан того самого Товариства „Україна“ (від р. 1914, вих. раз на 3 місяцї); вісїм популярних часописей: два тижневники „Світова

увагу, що досї на Українї нема рідної школи. Про се треба памятати, коли порівнюватимемо число часописей і їх накладу з числом української людности. Дивно тут не те, що їх так мало, а скорійше те, що серед незвичайно тяжких умов укр. життя в Росії є усеж таки стільки українських часописей і то несогірших!

Се добрий знак — покажчик не слабости нашої, а навпаки — сили, свідоцтво того, що в инших обставинах ми скоро надолужимо всї недостачі, спричинені минулою недолею. Яке значіннє має українська преса для нашої справи, нема що довго розводити ся — в теперішнїх умовах се сливе одинокий спосіб проводити українську думку в народні маси, орґанїзу-

---

Зірниця" (від р. 1906-го, виходила спочатку в Могилеві на Поділлю, далї в Київі) і „Маяк" (від 1913 р., у Київі), два півмісячники: „Днїпрові Хвилї" (в Катеринославі від р. 1911) і „Життє і Знаннє" (в Полтаві, від р. 1913), два місячники: „Рідний Край" (популярний тижневник перенесений в 1908 р. з Полтави у Київ і згодом перемінений у місячник) і додаток до нього для дїтей під заг. „Молода Україна" (від р. 1908-го), дві популярні економічні й кооперативні часописї: „Рілля" (від р. 1911-го, замість давнїйше видаваного „Українського Бжільництва") й „Наша Кооперація" (від р. 1913-го) — обидві у Київі, вих. що два тижнї. Крім сього треба згадати ще неперіодичний орґан укр. студентства „Український Студент" у Петербурзї. Разом 17 часописей. Як бачимо, укр. преса була досить численна і ріжнородна.

Поза тим цїлий ряд часописей на Українї, видаваних по російськи (головно земствами або сїльсько-господарськими і кооперативними товариствами) містив досить правильно, не раз пів-на-пів, українські статтї, як от „Муравейникъ-Комашня" (кооперативна часопись у Київі), „Хлїбороб" (орґан Сїльсько-господарського Т-ва у Харкові), „Вѣстникъ Золотношскаго Сельско Хоз. Общества", „Газета Гадяцкаго Земства", „Полтавская Земская Газета", журнал „Огни" в Київі й багато инших, котрі тут годї вичисляти.

З українських часописей, котрі виходили перед 1914-м роком і спинили ся з ріжних причин, годить ся згадати: „Кіевскую Старину", що скінчила своє многозаслужене істнуваннє в 1906 р., перемінивши ся в 1907 р. на „Україну" яка виходила лише рік, „Добру Пораду" — популярну часопись, видавану в 1906 р. у Катеринославі й закриту адмінїстрацією (вийшло лише кілька чисел), гумористичний журнал „Шершень", який виходив 1906 р. у Київі, тижневник „Сніп" у Харкові 1912 р., досить близький до напряму Н. У. П., та „Село" (1909—1910 рр.) й його продовженнє „Засів" (1911—1912 рр.) — дуже гарно редаґовані популярні часописї для селянства, які мусїли спинити ся також через урядові переслїдування. Крім них було ще кілька, але виходили вони недовго і не мали особливого інтересу, тому про них не згадуємо.

вати їх довкруги національного ідеалу. І українська преса совісно сповнювала тяжке завданнє, покладене на неї життєм,

Редакція газети „Слово“.

(В. Садовський; С. Петлюра, тепер редактор „Украинской Жизни“; М. Порш видатний укр. діяч, автор талановитих розвідок про автономію України; Я. Міхура).

багато зробивши для поширення укр. самосвідомости по всіх кутках широкої України. Завдяки їй розвиток української

справи посунув ся нечувано багато в порівнанню з часами панування ганебної памяти закону 1876 року.

Товариства. Визволивши українське друковане слово, дала революція Українцям також змогу мати й свої леґальні національні орґанізації. На підставі нових правил що до товариств засновують ся по всїх усюдах українські громадські й просвітні товариства — „Клюби“ (Громади) і „Просвіти“.

Здебільшого і „Клюби“ й „Просвіти“ мають однакові завдання — єднати місцевих Українців і допомагати їм жити рідним національним життєм. Як „Просвіти“, так і „Клюби“ уряджують вечорниці і инші забави, читання, вистави, відчити, тримають бібліотеки, то що. „Просвіти“ крім того видають книжки, уряджують читальні. Першу „Просвіту“ засновано в Одесї ще при кінцї 1905 року, в 1906 р. повстали „Просвіти“ в Київі, Катеринославі (з кількома філїями на селах: в с. Амурі, Криничках, Мануйлівцї, Дїївцї, Запоріжжу, Перещепиній), Чернигові (філїя в Ніжинї і Козельцї), Житомирі, Катеринодарі (з 15 філїями — в Майкопі, Темрюцї й 13 козачих станицях), Камянцї Подільськім (філїя в Могилеві і в с. Печерах та 5 бібліотек-читалень по инших селах), 1907 р. в Новочеркаську, Мелїтополї, Миколаєві над Чорним морем, в Грубешові (і читальня в с. Кобилянах) на Холмщинї, в Сїдлецї. Повстали „Просвіти“ навіть в Баку й далекім Владивостоцї і безперечно укрили-б густою сїткою цїлу Україну, як би не перешкоди спочатку з боку місцевої адмінїстрації, котра не допустила напр. до заснования „Просвіт“ на Полтавщинї й Київщинї, а далї й виразний антиукраїнський курс з гори, з Петербурґу.

Розвитку „Просвіт“ і поширенню їх дїяльности по селах поставлено непереможні перепони. Могутнїй „зась“ нераз на самих початках переривав успішну й плідну роботу, закриваючи товариства, або унеможливляючи їхню дїяльність ріжними засобами адмінїстраційного „усмотрення“. Та не зважаючи на се „Просвіти“ проявили дуже багато енерґії і встигли зробити чимало для народу. З поміж них заслужила

ся особливо київська „Просвіта“, що видала кількадесять дуже гарних популярних книжочок, зібрала велику бібліотеку, уряджувала читання на передмістях Київа і т. д.

Багато заслуг має також катеринославська „Просвіта“ для поширення укр. свідомости в Степовій Україні. Добре розвивали ся й працювали також її сільські філії, особливо „Просвіта“ у с. Мануйлівці, де в 1910 р. побудовано навіть власний дім.

Инші „Просвіти“ мали здебільшого характер літературно-артистичних товариств, або й по просту касинів — на взір „Бесід“ у Галичині, займаючи ся головно виставами та вечорницями. Ще діяльність одеської „Просвіти“ — взагалі досить жива — мала трохи ширший закрій. Заслуга сеї „Просвіти“ головно коло освідомлення місцевої інтеліґенції. По за виставами й вечорницями часто уряджувала од. „Просвіта“ ріжні виклади; пару з них видала вона й друком. Деякі знов „Просвіти“ під обухом адміністрації не годні були як слід розвинути ся, як от чернигівська „Просвіта“, котрій місцеві власти просто життя не давали.

Рівночасно з „Просвітами“ почали засновувати ся й „Клюби“, що мали на увазі товариське гуртуваннє місцевих Українців. Звичайно в них гуртували ся старі „Громади“, що давнійше провадили потаємне життє. Українські клюби повстали в Київі, Одесі, Харкові, Полтаві, навіть геть по за Україною — в Петербурзі, Варшаві, Ризі. Ширшому розвиткови їх також стоять на перешкоді урядові утиски. Подекуди не дозволено заснувати клюбів, як от у Москві, а до істнуючих адміністрація чіпляєть ся з якої-будь причини. Київський клюб напр. закрито р. 1912 за виписуваннє американської „Свободи“, хоч сю часопись пропускала до Росії цензура. Правда незабаром дозволено відкрити сей клюб наново під благонадійною назвою „Родина“, котру можна читати й на московський і на укр. лад, але й „Родина“ ввесь час бєть ся з адміністраційною самоволею. Клюби також мають чималі заслуги в розвитку укр. свідомости, гуртуючи земляків, особливо на далекій чужині, й призвичаюючи їх до свого, українського.

Крім Клюбів і Просвіт засновують ся й инші товариства — ріжні драматичні або музикальні гуртки, як от напр. „Гурток аматорів укр. драматичного мистецтва в Бахмуті“, то що. Такого роду товариств є більше. З-поміж них виріжняють ся особливо „Кобзарь“ у Москві й „Боян“ у Полтаві (заснов. 1911 р.).

Повстають леґальні укр. орґанізації й по вищих школах держави під покровом широкої університетської автономії, яка дозволяла закладати ріжні студентські орґанізації, очевидно лише наукового або товариського характеру. Давнійші тайні або напівтайні (в роках революції) укр. студентські „Громади“ тепер леґалізують ся й провадять свою корисну діяльність відкрито. Се дає їм, розумієть ся, змогу поставити роботу ширше. При громадах повстають укр. бібліотеки, орґанізують ся реферати і т. д. При них або окремо повстають також „гуртки самоосвіти“ або так зв. „Гуртки українознавства“ — наукові гуртки для студіювання укр. дисциплін або котроїсь з них. Рамки громад теж розширюють ся.

Громади завязують ся по всїх можливих вищих наукових заведеннях — на університетах, вищих жіночих курсах, ріжного рода технічних і аґрономічних інститутах, комерційних школах, то що. Мабуть не було міста з вищою школою, де-б не було такої громади, тайної або леґально-істнуючої. Леґалізовані громади мали власне приміщеннє в своїй школї, де уряджували свої збори, відчити, читання, держали книгозбірнї, то-що. Коли зі зростом реакції почала ся нагінка на автономію вищого шкільництва, довело ся деяким громадам знов переходити у підземеллє, особливо там, де шкільне начальство або куратор округи хотїли догодити мінїстерству.

Вкінцї треба згадати „Українське Наукове Товариство у Київі“, засноване 1907 р. з ініціятиви проф. М. Грушевського. Воно ставить своєю метою розвивати українську науку і досї вже багато зробило на сїм полї, — згуртувало цїлий ряд учених, — деякі з них доперва в нїм почали працювати як українські вчені, — урядило ряд викладів, видає два орґани, згадані вже вище „Записки“ і „Україну“, й випу-

стило кілька „Збірників“ спеціяльних праць ріжних своїх секцій (лїкарської, технїчної, то що). В працях Товариства беруть участь не лише наші вчені, але й чільні наукові сили чужих народів. При Товаристві почали орґанїзувати ся бібліотека і музей. Основаннє „Укр. Наукового Товариства“ має велике моральне значіннє, свідчучи виразно, що укр. рух не є якийсь провінціяльно-лїтературний рух, а змагає до верхів національного розвитку.

Видавництва. Зріст українства велико збільшив попит на укр. книжку і се вкупі з далеко вільнїйшими, як колись, умовами, користно вплинуло на розвій української книжної справи. Крім старих видавничих фірм, що (як от напр. „Вік“) продовжують далї свою корисну дїяльність, повстає цїлий ряд нових: революційні „Боротьба“ і „Праця“, що видавали в 1906 р. книжки революційного змісту і незабаром мусїли зникнути з поверхнї життя, „Ранок“, заслуга котрого головно у виданню деяких популярних брошур Драгоманова, „Шлях“, „Дзвін“, „Лан“, „Український Учитель“, „Час“ та инші. Деякі з них розвинули ся у поважні видавничі фірми й встигли видати багато гарних і корисних книжок, як от популярні видавництва „Час“ і „Лан“, або видавництво педаґоґічне „Український Учитель“. Сї видавництва сотворили й так потрібну у нас лїтературу для дїтей.

Поруч з ними треба згадати й львівську „Українсько-руську видавничу Спілку“. Ся широкозвістна й вельми заслужена перед укр. культурою фірма, користаючи з змінених умов, перенесла центр свого видавництва на Україну й видала у Київі цїлий ряд добрих книжок. Також і друге галицьке товариство — „Товариство прихильників укр. науки, штуки і лїтератури“ проявило себе у нас добірним видаваннєм гарних річей — ориґінальних і перекладних.

Крім них визначне місце займає київська „Просвіта“, але дїяльність її, як відомо, була брутально перервана в 1910 роцї.

Багато книжок виходить і в приватнїм накладї (як от видавництва Є. Череповського, В. Яковенка й ин.), або коштом

громадських орґанізацій і установ (земства, кооперативи, то-що). Українські книжки видають й деякі рос. фірми, як от напр. Ситін і ин., особливо лубочники (Губанов, Коновалова й ин.), що найкраще свідчить про попит за укр. книжкою, бо чужинці не стали-б займати ся видаваннєм собі на втрату.

Книгарні. Книжний ринок зростає тепер незвичайно швидко. Коли давнійше була одинока на цілу Україну укр. книгарня у Київі — книгарня так зв. Старої Громади під фірмою ред. „Київської Старини“, то тепер у кождім більшім місті на Україні, а часто навіть у повітовім місті можна знайти українську книгарню. В самім Київі є три укр. книгарні — „Укр. книгарня“ (давнійша „К. Старини“), книгарня „Часу“ й книгарня ред. „Літ. Наук. Вістника“. Крім того ще приватна книгарня Череповського є властиво українською книгарнею.

Позатим маємо укр. книгарні у Полтаві, Харкові, Житомирі, Катеринославі, Катеринодарі, Одесі, навіть у Єлисаветі, Ніжині, Василькові. Охтирці і т. д. Є укр. книгарня і в далекім Петербурзі. Крім того укр. книжки можна дістати і по російських книгарнях.

Політичний рух.

Українські Громади в І-й і ІІ-й Державній Думі.

Революційні роки 1905—1907 були часом найбільше жвавої й рухливої політичної діяльности рос. Українців. Відважно, не вяжучи ся нічим, ділали революційні партії, майже покинувши підземелле й конспірації. Ліберали також не покладали рук, користаючи зі „свобід“, з котрих особливо змога вільно користати з рідної преси, взагалі з рідного друкованого слова велико причинила ся до успіхів української пропаґанди.

Як уже згадувано вище, головною політичною точкою сеї пропаґанди була автономія України, для котрої всі партії працювали в міру своїх сил, ширячи ідеї її і устно на всякого рода леґальних і нелеґальних зборах, і при помочи друкова-

ного слова — газет, брошур, леґальних відозв і нелеґальних проклямацій.

Досить енерґійну аґітаційну діяльність розвинула Укр. демократично-радикальна партія перед виборами до 1-ої Державної Думи, виставляючи в багатьох місцях (особливо на Полтавщині) своїх кандидатів, або підпираючи кандидатів російських кадетів, оскільки вони заявляли ся за головними українськими постулятами. (Укр. революційні партії, як взагалї всї лїві партії в Росії, стояли тодї за бойкот Думи).

Ся діяльність могла незабаром святкувати такий правдивий політичний успіх, як основаннє Української Громади в Державній Думі. Успіх сей мусимо назвати тим більшим, як що зважимо на умови українського життя в Росії. Все-ж таки, хоч як нї широка й рухлива була діяльність укр. партій, вона не годна була обійняти однаково інтензивно цїлу Україну.

Як офіціяльні українські кандидати пройшли в Думу такі визначні укр. діячі, як Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, Микола Біляшевський, здебільшого як спільні кандидати УДРП і кадетів. Але таку систематичну виборчу кампанію з виставлюваннєм власних кандидатів не скрізь було можливо перевести. В багатьох місцях, особливо по селах, народ був ще замало обзнайомлений з українськими справами, або й зовсїм несвідомий і, вибираючи послів, не все зважав на їх національну думку. Селяне вибирали передовсїм селян, „своїх“ людей, котрі-б заступали їх інтереси, головно земельні. Виборчий закон досить сприяв селянству, — бо уряд сподївав ся, що селянські посли будуть консервативнїйші, анїж посли від инших станів, тож в Думу попало багато селянських послів, але були вони настроєні досить радикально і то не лиш в земельних справах.

Серед них знайшло ся багато свідомих Українцїв, інтелїґентних селян, що тїшили ся довірєм своїх виборцїв, як от напр. Онацький, Грабовецький, Вировий, Зубченко, Рудченко й инші.

При їх помочи Шраг і товариші зорґанїзували українську посольську ґрупу — Український Парляментський

Клюб, — до котрого почало вписувати ся багато послів-селян з України. Приступив до сеї ґрупи й дехто з тих

Основники Української Громади в 1-й Думі.

В горі: М. Онацький, В. Шемет, П. Чижевський.
В долині: А. Вязлов, І. Шраг, Г. Зубченко.

земляків, що досї виступали більше як Росіяне, ніж як Українці, — тепер вони порозуміли свої обовязки перед рідним краєм й рішили стати в обороні його прав. Серед них були такі визначні постаті, як проф. Максим Ковалевський, барон

Штейнґель, чернигівський земський діяч Свечін, полтавський Присецький і инші.

Основники Української Громади в 2-й Думі.

В горі: Є. Сайко, В. Хвіст, Н. Довгополов.
В долині: М. Рубіс, о. А. Гриневич, С. Нечитайло.

Се очевидно не могло не збільшити поваги української думської громади. На жаль Дума не довго проістнувала — всього 72 дні (від 27. IV до 7. VII), тож поки склала ся Громада, їй вже не зостало ся часу на діяльність.

Але багато значив уже сам факт заснования Громади. Він виразно, на цілий світ проголосив, що Україна чує себе окремою нацією й домагаєть ся свого права. Чужинці побачили, перше, що Росія й Україна не те саме, а друге, що взагалї російська держава се не якась національна держава, а держава національностей. Для самого українського руху істнуваннє Громади мало велике аґітаційне значіннє.

Число членів Громади що-раз зростало. Можна було сподївати ся, що проживи́ Дума довше, до неї пристало-б ще більше депутатів з України. При розвязанню Думи числила Громада 44 членів.

Маючи приклад 1-ої Громади легше вже було заснувати Громаду в 2-ой Думі, куди також багато пройшло свідомих елементів з України. На сей раз ліві партії взяли участь у виборах, тому 2-а Громада відзначала ся більшим суспільним радикалїзмом, як перша. Більшість її членів поділяла погляди трудовиків і належала одночасно до думської Трудової Ґрупи. Одначе на практиці скоро показали ся недогоди такого сидження між двома стільцями — раз, що се забирало у депутатів багато часу, бо треба було працювати й там і там, ходити й на збори Громади і до Трудової Ґрупи, а друге — найголовнїйше, се не задоволяло і обидві сторони.

Серед трудовиків були люде, котрим не до смаку були домагання їх товаришів Українців, українські національні змагання були їм чужі, або й просто немилі. А знов на Україні хотїли бачити Громаду цїлком незалежною й самостійною. Звідти йшли протести проти належання громадян до Трудової Ґрупи. Се примусило Громаду виступити з трудової фракції.

Не багато встигла зробити й ся укр. громада, бо невдовзї уряд розігнав знову й 2-у Думу (вона проживотїла всього 103 днї, від 20. II до 3. VI 1907 р.), але всеж лишила вона більший слїд, нїж першодумська громада.

Встигши швидше зорґанїзувати ся (перші збори її відбули ся вже 4. III), вона й швидче розпочала свою роботу. В сїй роботї дуже помічна була їй її власна часопись „Рідна Справа. — Вісти з Думи“, перше число котрої вийшло 12.IV.

Через сей орґан Громада завжди була в звязку з Україною, знала, чого там від неї домагають ся, а знов, з свого боку давала про себе знати. В „Рідній Справі“ друкували ся промови членів Громади, містили ся її заяви, то що. Газета була добре й зрозуміло редаґована й тішила ся великими симпатіями серед українського селянства.

В основу своєї діяльности Громади поклала проґраму укр. демократично-радикальної партії, але представляла властиво ліве крило її, домагаючи ся в области земельних відносин примусового відібрання всїх земель понад трудову норму в укр. „краєвий фонд“, з котрого моглиб користати лише ті, що прикладають до землї свою працю; в робітничій справі Громада обстоювала 8-годинний день, і т. д. В области полїтичній Громада стояла за автономію України. Дуже ясно виложена проґрама Громади в її декларації по уконституованню і в заяві з приводу виступу з Трудової Фракції, оголошених у „Рідній Справі“.* Звідси-ж довідуємо ся й про роботу й заходи Громади в Думі. Громада опрацювала проєкти законів, котрі мала предложити Думі, — про автономію України, про місцеву самоуправу, про мову в школї, судї, церкві і т. д., а тим часом в біжучій думській роботї й дебатах не пропускала випадку, щоб недвозначно зазначити своє українське становище. Так, до внесеного мінїстерством законопроєкту про народню освіту, Громада додала важні поправки, домагаючи ся, щоб дїтей учено рідною мовою, а для сього, щоб 1) зараз заведено курси укр. мови, лїтератури й історії для учителїв, 2) щоб укр. мову як предмет заведено по учительських семинаріях на Українї, 3) щоб у київськім, харківськім і одеськім унїверситетї заведено катедри укр. мови, лїтератури та історії.

Громада мала назву „Українська Думська Громада“ й налїчувала 47 членів. Безперечно, коли-б Дума жила довше, їх булоб значно більше. Ось імена найбільш визначних її членів: о. А. Гриневич, Н. Довгополов, С. Нечитайло, М. Рубіс, Є. Сайко, В. Хвіст. Все імена молоді, перед тим мало відомі. З провідників 1-ої укр. Громади до 2-ої Думи

* Передруковані у „Лїт. Наук. Вістн.“ 1907, кн. 7.

ніхто не попав, утративши виборчі права за участь у виборзькій конференції.

По розгоні 2-ої Думи багато з наших послів також опинило ся в тюрмі й на засланню. Дехто з них, напр. Хвіст, так там і загинули.

Партії. Як уже вище згадувано, в 1905—1907 рр. виявили укр. політичні партії дуже живу й енерґійну діяльність. Перед вели між ними, як і давнійше, соціял-демократи (УСДРП. та Спілка) і демократ-радикали. Останні мали в тім часї змогу ділати цілком відкрито. Опираючи ся на місцеві „громади“ дем.-радикали встигли доволї швидко зорґанїзувати свою партію й поширити свій вплив на Україні. Слабою стороною сеї партії був її надто мішаний склад — під її прапором обєднало ся майже все свідоме укр. громадянство з виїмком соц.-демократів. Тож серед укр. демократ-радикалів можно було знайти людей і дуже радикально, а то й соціялїстично настроєних і навпаки, людей досить умірковaних.

Се, розумієть ся, не могло не вести до незгоди, котру даремне пробувано полагодити частим переглядом і перероблюваннєм проґрами. Але ся широкість рамок партії мала й свою додатну сторону — завдяки їй багато елементів, що инакше стояли-б осторонь, втягнули ся в орґанїзоване укр. життє. Се значно зміцнило й поширило українську пропаґанду. Згодом, розумієть ся, партія росколола ся-б на дві, або й три частини: праву — умірковану, центр — близький до кадетів і ліву — з нахилом до народнїх соціялїстів або трудовиків. Але реакція перепинила сю природну еволюцію партії.

Укр. демократ-радикали відограли визначну ролю в українськім життю, — культурнім і політичнім. Вони розвинули успішну діяльність під час виборів до 1-ої й 2-ої Думи, куди встигли провести своїх кандидатів. Укр. Громади в Думах стояли на проґрамі УДРП. В культурнім життю під впливом або в руках укр. демократ-радикалів стояла сливе вся преса і взагалї видавництва, всякі культурні інституції, як Просвіти, Клюби, то що.

В політиці УДРП. тримала ся більше-менше проґрами й тактики рос. кадетів, з котрими часто йшла рука в руку, — деякі члени її належали рівночасно й до кадетських орґанізацій. Більшість партії була одначе настроєна значно радикальнійше, ніж кадети, бо склад УДРП. був далеко демократичнійший, ніж склад рос. конституційно-демократичної партії.

Так само широко розсунули ся у сї революційні роки й рамці соціял-демократичних орґанізацій, куди пішло багато й таких елементів, що, не бувши властиво соціял-демократами, були настроєні надто революційно, щоб пристати до инших укр. партій. Природна еволюція й тут багато змінила-б й довела-б врешті до якоїсь одностайности.

УСДРП. стояла вже на сїй дорозї.

Партія щораз більше переймала ся соціял-демократичним духом, переносячи поволї центр своєї уваги й діяльности до міста й закладаючи свої орґанїзації серед міського пролєтаріяту, — фабричних і заводських робітників та ремісників. З бігом часу партія перемінила ся-б у чисто-пролєтарську на взір західно-европейських соціял-демократій. Перехід УСДРП. до міста має безперечну вагу і з погляду національного, бо разом з пролєтарською свідомістю будила вона серед робітництва й свідомість національну. Під час виборів до 2-ої Думи обидві укр. соціял-демократичні ґрупи розвинули інтензивну аґітацію, котра увінчала ся значним успіхом.

Найбільше пощастило Спілцї, котра провела у Думу аж шість своїх кандидатів. Все се були посли з Київщини. В Думі пристали вони до соціял-демократичної фракції і з розгоном її роздїлили їх участь. Від УСДРП. пройшов Вовчинський, котрий і в Думі признавав ся до УСДРП.

Варто згадати, що УСДРП. зробила заходи утворити укр. соц.-демократичну фракцію в Думі. Плодом сих заходів була між иншим часопись „Наша Дума“, видавана заходом петербурзької ґрупи УСДРП. Але хоч до сих заходів прихиляв ся дехто й з поміж радикальнійше настроєних членів укр. дум-

5*

ської громади, вони не ввінчали ся успіхом, — газету заборонено вже на 2-м числї, а незабаром розігнано й саму Думу.

Діяльністю укр. лїбералів і соціял-демократів властиво й вичерпувало ся укр. полїтичне життє. Инші партії або знаходили ся ще в періодї формування, або взагалї були малочисельні й маловпливові. Так, про Н. У. П. можна лише сказати те, що відбула вона в 1907 р. свій з'їзд і більш нїчого. Українські соціялїсти-революціонери щойно народжували ся. Правда, вони відбули свій перший з'їзд (також у 1907 р.), але проґрами не встигли випрацювати і властиво не зложили ся в партію, або краще сказати, вже не мали часу на се, бо невдовзї все знищила реакція. Основи для укр. селянської соціялїстичної партії безперечно були, були почасти й відповідні елєменти як в істнуючих уже партіях, так і поза ними. Так, серед членів 2-ої Думської Громади були люде, що нахиляли ся своїм світоглядом до соціялїстів революціонерів, — як от. напр. Хвіст, що вважав себе за українського ес-ера. Між інтелїґенцією, надто студентством і народним учительством, взагалї було чимало симпатиків укр. соц.-рев. партії.

Се особливо можна сказати про радикальнїйших членів Укр. Дем. Рад. Партії, що робили в революційні часи проби заснувати „Всеукраїнську Селянську Спілку“.

В заснованій в 1906—1907 р. „Всеукраїнській Учительській Спілцї“ укр. соц.-революціонери також мали свої звязки.

Поза соц.-революціонерами можна згадати ще „Оборону України“, орґанїзацію, котра повстала в революційні роки і ставляла собі революційно-мілїтарні цїлї, щось в родї як ірляндські Sinn-Fein'и. На жаль діяльність орґанїзації звела ся здебільшою до апархістичних виступів (експропріяції) і не мала того значіння, якого сподївали ся її основники і яке вона дїйсно могла би мати. В 1908 р. орґанїзація розвязала ся, а її члени пристали до укр. ес-ерів. Свою діяльність „Оборонцї“ проявляли головно на Чернигівщинї. Основателем „Оборони“ був Віктор Чеховський, що погиб у сїй світовій війнї, проливаючи свою „кров добру, не чорну“ не за Україну, а за її ката.

Від Оборонців, серед котрих знаходимо типових максималїстів, можемо перейти до чистих анархістів. Се була найслабша, може, ґрупа серед нашого громадянства, — цїлком непомітна на поверхнї укр. життя. Згадуємо про неї тому лише, що ґрупа „українських анархістів“ таки була й досї офіціяльно істнує, як прищіпка до своїх російсько-жидівських товаришів.

Так само непомітні були у нас і їх антиподи — укр. консерватисти. Не можна сказати, щоб їх цїлком не було, але зорґанїзовано вони не виступали. Замало для сього було їх і до того розсипані були вони по всїх усюдах. Не раз, як уже ми згадували вище, вони присусїжували ся до ріжного роду „правих“ рос. орґанїзацій — до октябристів, або до партії „правового порядку“. На свій спосіб „свідомих“ Українцїв можна було подибати часом і в „Союзї Русскаго Народа“. Можна думати, що з часом повстане на Українї й своя сильна консервативна партія. Для неї у всякім разї підстави є. Перед революцією укр. ідея знаходила напр. ґрунт серед поміщицтва, навіть досить заможного, але виступ укр. лївих партій з далеко йдучими аґрарними вимогами наполохав їх, українство в їх очах стало однозначне з революцією, з „безмезним“ подїлом землї і таке инше. Загрожені в своїх клясових інтересах вони почули себе близшими до чужої держави, що їх боронить, як до рідного народу.

Тільки одиницї можуть знести ся понад клясовий еґоїзм, а не цїлий шар. Тож цїлком зрозуміле, що майже все, що є заховавчого (охранительного) на Українї, стоїть по-за укр. табором, адже скрізь сей елємент надто користає з держави (поміщитво, купецтво, то що), або надто залежить від уряду, як от чиновництво, духовенство, щоб рвати з ним. Але еволюція українського життя мусить привести до цїлковитої українїзації всїх станів і шарів на Українї, до витворення здіференціонованого укр. громадянства.

Рік 1907-й був останнїм роком живійшого полїтичного життя на Українї, котре чим далї все більше завмирає під

холодним повівом з півночі, хоч цілком і не ослабає ніколи. В сім році відбули ся ще з'їзди сливе всїх головних українських партій — черговий з'їзд УДРП., 3-й з'їзд УСРДП. (розважав головно справу злучення з РСДРП), а також згадані вище Н. У. П. і Укр. Соц.-Рев., а вже від 1908 р. партійне життє глухне.

Участь в виборах до 3-ої Думи була останнїм проявом сього життя. І УДРП і УСРДП взяли доволї енерґійну участь в виборчій боротьбі, але успіхи заздалегідь можна було передбачити — своїх людей у 3-ю Думу Українцї не змогли перевести.

Замах довершений 3-го червня Столипіним, усунув тим самим з Думи свідоме українство, що черпало свою силу в демократії. Новий виборчий закон дав перевагу при виборах упривілейованим станам. Наскільки велика була ся перевага упривілейованих правиборців (великих поміщиків, домовласників тощо) над селянами видно з пари прикладів: від Полтавщини на 117 чоловіка перших було лише 38 селян, від Херсонщини на 90 — припадало 33, і т. д. Давнїйше селянських виборців було більше і що до числа і що до процентного відношення, тепер навідворіт.

Коли давнїйше від 8 головних укр. ґуберній (волинськ., катерин., київськ., подільськ., полт., харк., херсонськ., черниг.) правиборців селян було 465, а робітників 39, то по закону 3-го червня селян стало на половину меньше: 235, робітників 24.

Третя Дума була вже чорна. Полїтичне оживленнє бурливих лїт змінило ся бенкетом реакції в супроводї ґрандіозних полїтичних процесів. Українцї що до сього не становили виїмки — реакція й тут сплїтала дивовижні процеси, в котрих до купи були перемішані представники ріжних укр. партій, напрямків і орґанїзацій. Багато Українців опинило ся в тюрмі й на Сибірі, инші втїкли за кордон, де таким способом повстала 3-я еміґрація, на сей раз далеко численнїйша. Головний контінґент її становили укр. соціял-демократи, далї ес-ери, представників

инших партій — ледви по одному. Сїй еміґрації судило ся відограти в укр. життю досить визначну ролю.

Боротьба за укр. школу. В революційні роки справа укр. школи висунула ся на перший плян, звертаючи на себе загальну увагу. Справа ся, що має не лиш велику культурну вагу, а й далекосягле полїтичне значіннє, перебула в ті часи певну історію, котра заслугує, щоб ми спинили ся на нїй окремо.

Почнемо передовсїм з унїверситетських катедр, бо ся справа почасти була переведена в життє завдяки зусиллям самої української академічної молодїжи. Ще в осени 1905 р. піднесли справу укр. катедр на своїм вічу з одного боку студенти-Українцї петербурзьких вищих шкіл, з другого — укр. студенти одеського унїверситету.

В 1906 р. підносять сю справу студенти Кияне. Вони скликають 16. X (ст. ст.) в унїверситетї численне віче — спочатку тільки з самих Українців. По відповіднім рефератї віче приняло ряд резолюцій що до українїзації вищої освіти на Українї і ухвалило петицію до унїверситетського Сенату (Ради професорів) з домаганнєм заведення катедр з українознавства (історії України, укр. лїтератури, мови, тощо). Далї скликано ще ряд віч, на котрі запрошувано студентів инших народностей, щоб познайомити їх з укр. домаганнями й зєднати їх для сеї справи. Серед студентства збирано підписи під укр. петицією. Зібрано понад дві тисячі підписів і передано Сенатови.

Виступ київських студентів-Українців підтримали укр. студенти инших унїверситетів — в Одесї, Харкові, Петербурзї й Москві, а також слухачки Вищих Жіночих Курсів, як у Київі, так і по инших містах. Українське громадянство також не стояло осторонь. Ще перед тим укр. громадяне Полтави, Харкова й Чернигова звернули ся до всїх трьох унїверситетів на Українї з просьбою заснувати укр. катедри. Тепер виступ студентів стрінув гарячий відгомін по цїлім краю. Звідусїль до редакцій укр. газет почали надходити листи,

в котрих представники ріжних верств висловлювали свою згідність з домаганнями укр. студентства та витали їх заходи.

Живу участь взяли в сім руху й „Просвіти“. Київська удавала ся до київського університету в справі українських катедр і до Української Громади в 2-й Думі з просьбою скласти й обстоювати в Думі законопроєкт про українізацію шкільництва на Україні. Так само і камянець-подільська „Просвіта“ звертала ся в укр. шкільних справах до думської укр. Громади і посилала привіт київським студентам з приводу їх домагань укр. катедр. Одеська „Просвіта“ також брала участь в руху за українськими катедрами.

Сенат київського університету, більшість професорів котрого, як відомо, чорносотенна, по довгій мовчанці нарешті дав відповідь. В імени його ректор Цитович заявив, що домагання студентів не можуть бути задоволені, бо університет, мовляв, державний і державними грішми удержуєть ся.

Студенти рішили супроти того розпочати боротьбу, не зупиняючи ся перед рішучими засобами. В сій боротьбі підтримали Українців студенти инших національностей, ухваливши, що здійснення домагання укр. катедр будуть вони добивати ся хочаб і при помочи страйків.

Сенат мусів піти на делкі уступки. В осени 1907 р. на університеті почав проф. Лобода виклади з історії укр. літератури, правда по російськи. На жіночих курсах також заведено такі виклади.

За те далеко краще пішло на харківськім і одеськім університетах, де таки в 1907—1908 шкільнім році відбували ся виклади українською мовою. До речи сказати, історично-фільольоґічний факультет харк. унів-ту сам удавав ся р. 1906 до мін. нар. просвіти з просьбою про дозвіл на утворенне двох катедр з укр. викладовою мовою — укр. літератури і історії. 28. IX 1907 р. відбув ся на харківськім унів. перший виклад по українськи проф. М. Сумцова з історії укр. літератури. Се було правдиве свято, на котре зібрала ся сила студентів. І пізнійше, серед року на укр. виклади приїздили

студенти навіть з инших міст. В Одесї почав викладати по українськи історію України приват.-доц. Олександер Грушевський ще весною 1907 року за згодою Ради професорів. Перший викляд його відбув ся 13 марта також дуже врочисто в присутности багатьох професорів і при переповненій авдиторії.

В Петербурзї згодив ся завести три катедри з українознавства (іст., літ. і мови), розумієть ся по російськи, так зв. „Вільний Університет“ (колишнї курси Лєсґафта), а на Вищих Жіночих Курсах почала викладати історію України відома письменниця Олександра Єфименкова. З настаннєм реакції пішли в нівець і українські катедри. Мінїстерство звернуло ся до харк. і одеськ. університетів з запитом, яким правом відбувають ся українські виклади. О. Грушевському уділено догану. Проф. Сумцов також мусїв припинити свої укр. виклади, хоч мінїстерство й дало свого часу на них дозвіл.

Але й коротке істнуваннє укр. катедр відограло велику освідомляючу ролю: з одного боку рух за ними причинив ся до значного поширення національної свідомости серед широких верстов укр. громадянства, з другого — допоміг укр. студенству обєднати ся й зорґанїзувати ся на загально-українській справі.

Українська мова в середнїх і народнїх школах.

Справа української народньої школи завжди лежала в основі українських домагань. Вище ми згадували про рух у шкільній справі, що вилив ся в так зв. петиції „О нуждахъ укр. школы“. Рух сей одначе на згаданій петиції не спинив ся й пішов широкими кругами по всїй Українї, відбивши ся голосною луною й серед самої шкільної молодїжи. Ученики учительських семинарій яко будучі вчителї відважують ся подекуди посилати до комітету мінїстрів заяви „про потреби укр. початкової школи“. Навіть в багатьох народнїх школах школярі виставляють домаганнє навчання укр. мовою, особливо в хлїборобських школах і школах садівництва. Тут ученики піддержують свої домагання навіть страйками, припиняючи науку. Учительство також, де може, підносить голос за укра-

інську народню школу, — на всяких зборах, з'їздах, а особливо на так званих літних „учительських курсах“, переходючи не раз від слова й до діла. Тут і там в багатьох народнїх школах наука провадить ся по українськи „явочним порядком“. Покійні Аркас і Кропивницький завели в своїх рідних селах укр. школи. Навіть пізнїйше, в часах реакції в багатьох місцях відважнїйші вчителї вчать по українськи, рискуючи, розумієть ся, своєю посадою, бо коли начальство викривало таку науку, то „винуватця“ не минала кара.

Не забували Українцї й про середнє шкільництво. По деяких приватних ґімназіях роблено заходи навчати українських предметів. Так, завдяки заходам одеських просвітян на се годили ся — д. Ковальчук, що вдержував проґімназію для хлопців, і д. Малиновська, властителька жіночої ґімназії. 11. X. 1907 р. одеський шкільний округ дозволив навіть д. Ковальчукови вчити укр. мови з виданих у Полтаві укр. підручників Базилевича і Залозного. В Камянцї Под. згодила ся на укр. предмети ґімназія Славутинської. Одначе з сього нічого не вийшло, бо поки справу наладжено й можна було вже вести науку, наступила реакція, котра перепинила всї заходи. Нічого не вийшло також і з заходів патріотичного подільського духовенства, на чолї котрого стояв епископ Партеній, під доглядом якого вийшов укр. переклад евангелія, зладжений ще в 60-х рр. Морачевським. На просьбу з'їзду под. духовенства, що клопотав ся про українїзацію духовних шкіл на Поділлю, відповів Синод 12. X. 1907 р. указом на імя еп. Партенія, котрим дозволяв: користати українською мовою при викладах по церковних школах та завести по двоклясових школах і у винницькій церковно-учительській школї науку укр. мови, але лише в пообіднїх годинах, себто після звичайної науки й на „місцевий“ кошт. Та коли подільська „Просвіта“ зібрала потрібні на се гроші, власть відповіла, що „приватних грошей“ взяти вона не може. Так і не вийшло нічого з того цїлого дозволу, який пізнїйше (в 1912 р.) був таки й зовсїм скасований. Краще справа за те стояла в Музично-драматичній школї Лисенка в Київі

і художній школї В. Розвадовського в Камянцї Под., де дійсно вчено дечого по українськи. Одиноким виходом із такого нестерпного становища могло бути тільки закладаннє тайних укр. шкіл, як то робили Поляки й инші народи. Се була б відповідь на провокаційну полїтику уряду достойна нації, що себе шанує і дбає за свою будучність — молодїж.

Почасти Українцї так і робили. Вчили, як уже згадувано вище, „явочним порядком“ по українськи в народнїх школах, — навіть були спроби закладання дійсних тайних шкіл. Але на жаль таких спроб було надто не багато. Їх могло-б бути більше, не зважаючи на чуйність уряду і поліційний догляд. Як боїть ся уряд такої акції з боку Українців, найкраще свідчить той факт, що в 1910 р. за статтю „Приватна діяльність“ в журналї „Світло“, в котрій по розглядї сумного положення шкільної справи на Українї вказувало ся, що єдиний спосіб зарадити лихови — се своє власне приватне (себто без дозволу властей) шкільництво, потягнено до відповідальности як часопись, так і автора статтї, д. Софію Русову.

Лїтература. Ся доба знайшла в укр. лїтературі свого найкращого представника в особі О. Олеся. В його поезіях маємо вираз тогочасного національного піднесення, чуємо в них гарячку тих бурливих днів, прискорений живчик котрих так і бєть ся, так і тріпочеть ся в кождім слові, в кождім вислові талановитого співця. В повних краси і сили словах звертаєть ся Олесь до рідного народу, кличучи й заклинаючи його встати зі сну, покинути байдужність і лїнощі, проклясти ренеґатство та йти сміло на боротьбу за свої національні права, потоптані чужою насилою. Біблїйної сили набирають його виступи проти чужинець-

О. Олесь,
найвизначнїйший сучасний укр. поет, — співець „краси відродження Вкраїни“.

кого гнобителя й рідного зрадництва, з'їдливо сміеть ся він з „землячків“ і гірким стогоном відбиваеть ся в його піснях картина нашої національні недолї. Але перевага на нашім боцї — й могутнїм акордом звучить вірш поета, коли він співає про красу відродження Вкраїни.

Епохальною просто подією в нашому лїтературному й громадському життю була поява в сїм часї повного Кобзаря, виданого петербурзькими укр. товариствами під редакцією В. Доманицького. Се-ж бо вперше пішла в широкі маси нашого люду на рос. Українї могутня полїтична поезія великого Кобзаря, вперше вільно, на повний голос загомонїло до них огненне слово Шевченка, будячи земляків до нового життя, кличучи їх рвати наложені чужинцями кайдани й будувати свою власну хату — незалежну українську державу. Україна відразу росхопила велику книгу й треба було видавати її ще кілька разів, аж поки реакція знову не зробила її забороненим овочем.

Далї треба відмітити успішну дїяльність на полї популярної лїтератури. Виходить цїлий ряд книжок для народу — з історії України (Б. Грінченка, Гр. Коваленка й особливо М. Грушевського „Про старі часи на Українї“ й ин.), граматки й читанки й таке инше. Але найбільший розцвіт на полї українського письменства, як красного, так і наукового й науково-популярного припадає на часи реакції, коли лїтература стала сливе одиноко-можливим проявом українського життя. Тодїж виходить і ряд праць, початок яких сягає ще сих бурливих днїв, напр. популярна „Історія України“ М. Аркаса й ин.

Реакція і українство.

Переслїдуваннє українського руху.

В занепадом визвольного руху настали для українства тяжкі часи. Коли бо й досї, за кращих часів, українство жило й зростало, так мовивши, „явочним порядком“, наперекір усяким замірам і плянам начальства, то тепер, коли власть почула себе знову на твердім ґрунтї, становище його стало зовсїм скрутне.

Революція не принесла українству яко такому законних норм, які давали б правну підставу для його істнування. Закони, що повстали на основі маніфесту 17 жовтня, не давали ніяких ґарантій загалом жадній національности, а українській тим паче. Росийська „конституція“ не знає нічого подібного напр. до § 19 австрийських основних законів. Вона давала лише деякі дуже куці загальні горожанські „свободи“. І от не стільки опираючи ся на сім проблєматичнім розширенню загально-державних горожанських прав, скільки завдяки тій революційній хвилї, що своїм напором значно розсувала поставлені їй бюрократією рамки, встигли Українці в 1905—1907 рр. поробити згадані вище придбання. Придбання сї дуже сильно пхнули українство наперід й остільки його зміцнили, що воно не завмерло й пізнїйше, коли революційна хвиля спала і „власть знову вернула“ на полишене становище, кажучи словами Розанова. Поворіт сей, несучи за собою щораз більше скріпленнє реакції, найдошкульнїйше відбив ся саме на українстві, котре тим легше й швидче тратило свої здобутки, що не були вони йому яко такому забезпечені правно. Се власне було в значній мірі причиною, що вже з самого початку, на другий день по маніфесті 17 жовтня, бачимо спроби обмежити Українців у користанню навіть з тих полегкостей, які він признавав усім ніби горожанам росийської держави. Незабезпеченість національних прав у сім маніфесті була причиною, що нові „горожане“ відразу були поділені на горожан 1-го і 2-го розряду. До першого належали „русскіе“, а до 2-го „інородці“. Українці попали в данім разї до катеґорії інородців і заняли між ними становище найменьш протеґованих, а найбільш підозрілих. „Временныя правила“ що до преси й товариств, які унормовували нові права „даровані“ маніфестом, ставляли росийську пресу й товариства в упривілейоване становище супроти всїх неросийських (коротший напр. речінець для реґістрації зголошених орґанів і орґанїзацій Ґубернськими Присутствіями то що). Не вдоволяючи ся сим, власти взагалї старали ся чим можна шкодити Українцям під тою чи иньшою притокою, чіпляючи ся до них коли не за те, то за иньше.

„Временныя правила“, не говорячи нічого про права для Українців, давали тим самим повну волю начальственному „усмотрєнію“ й енерґічний адміністратор завсїгди міг толкувати їх на нашу некористь. Один напр. не хотїв пускати газети, другий не дозволяв товариств, третїй дозволяв якесь товариство, але иньшого, або навіть філїю того самого не хотїв дозволити. Вимівку, розумієть ся, все можна було знайти, але головний мотив усїх сих причінок був один — адже се українська часопись, українське товариство. Що се саме так, свідчать отсих кілька прикладів, які низше наводимо. Візьмім напр. часописї. У тім самім часї, коли скрізь по Росії без перешкоди виходили найлїберальнїйші російські часописї (до соціял-демократичних і соц.-революційних включно) роблено перешкоди навіть далеко умірковавнїйшим українським видавництвам. Зголошені київськими Українцями щоденна ґазета „Громадське Слово“ й місячник „Нове Життє“ не були дозволені на тій підставі, що в предложеній ґуберниським властям проґрамі їх стояла — страшна річ! — автономія України! Ґенерал-ґубернатор заявив, що з проґрами сих видань він бачить, що вони „домагатимуть ся переміни теперішнього державного ладу Росії, утворення окремих автономних країв на окраїнах держави й перебудування її на федеративних основах, а також домагатимуть ся переходу землї на власність народу, які вчинки забороняють ся карним законом“. Таким чином адміністрація виключила з обговорення українською пресою найпекучійші для українства справи, хоч російська преса могла тодї вільно про них дебатувати.

Правда, потім дозволено замість недозволених часописей газету „Громадська Думка“ і журнал „Нова Громада“, з проґрами котрих обачні видавцї, аби уникнути заборони, усунули інкриміновані уступи, але всеж-таки перше число „Громадської Думки“ було сконфіскованє, не зважаючи на те, що було уложене дуже обережно. Була се свого роду осторога, бо в нїм згадувало ся про українську автономію. Пізнїйше „Громадська Думка“ була цїлком заборонена (замість неї почала зго-

дом виходити „Рада“). В Одесї бачимо те саме. Спершу градоначальник відмовляв дозволу на українські ґазети взагалї, посилаючи ся на старі правила з 1876 р. офіціяльно не скасовані, а по виходї першого числа укр. газети „Народня Справа“ спинив її на ввесь час, поки в Одесї воєнний стан, себто властиво на завсїгди. Так само спинено по виходї вже нових правил і першу українську ґазету „Хлїбороб“, видавану „явочним порядком“ у Лубнях, і т. д.

На ту саму самоволю доводило ся натикати ся й при заснованню товариств. Так, не дозволено „Товариство охорони могили Шевченка“, не дозволено „Просвіт“ у Полтаві й Лубнях, хоч вони вже й були по инших місцевостях на Українї, не дозволено „Просвіт“ на Київщинї — в Черкасах і в Колодистому, рідним селї покійного Василя Доманицького, хоч у самім Київі „Просвіта“ була дозволена, не дано також дозволу на філїю київської „Української Книгарнї“ в Умані, київській „Просвітї“ не дозволювано давати відчити по-за самим Київом і т. д.

Варто запамятати мотиви, які подало Полтавське Ґубернське Присутствіє, не згоджуючи ся на зареєстрованнє „Просвіт“, бо сї мотиви бачимо ми пізнїйше, коли зі зміцненнєм реакції цїлком визначив ся антиукраїнський урядовий курс. Присутствіє відмовляло ся зареєструвати Просвіту, „маючи на увазї, що ті заходи, котрими товариство хоче впливати на народ, уважають ся в теперішні неспокійні часи дуже небезпечними, можуть викликати розрухи, а ще до того Малоросія становить собою частину однієї великої російської держави і про розбудженнє національної й полїтичної самосвідомости малоруського народу у сей час не може бути й мови“. Основателї подали скаргу на сю відмову до Сенату, але вона лежала під сукном аж до рішучого столипіновського виступу проти українства, — коли, розумієть ся, полагоджено її відмовно.

Варто зазначити, що подібної тактики тримала ся адмінїстрація виключно супроти Українців — инші „інородцї“ поза згаданими вище обмеженнями не стрічали в своїй дїяльности таких перепон. Так само по мачушиному трактували ся й

істнуючі вже укр. товариства й преса, котрим не вільно було робити або писати того, що дозволяло ся иншим инородчеським, не кажучи вже про чисто-російські часописі й орґанізації. Спочатку сї утиски мотивували ся здебільшого не так боротьбою проти українського сепаратизму, як запобіганнєм революційним розрухам і неспокоям взагалї. Та, розумієть ся, річ не в мотивах — мотиви для російських властей не робили ніяких трудностей і в разї потреби вони орудували найбільш протилежними мотивами.

Так, у той самий час, коли українські часописи й книжки, що друкують ся в Росії, не можуть користати з привілеїв, признаних російським, і підлягають обмеженням на рівнї з иншими инородчеськими друками, до укр. творів, друкованих за кордоном, прикладають ся, навпаки, тіж обмеження, що й до творів у російській мові.

Робить ся се при помочи свідомо-фальшивого й безправного толковання нової таможенної (митної) умови з Австро-Угорщиною, що ввійшла в життє 1-го марта нов. ст. 1906 р. На підставі сеї умови з Австрії до Росії можуть іти без усякого податку (граничного мита) всї книжки, крім друкованих по російськи, оскільки, очевидно, їх пустить цензура; натомість від російських книжок (з виїмкою лише словарів чужих мов з паралельним рос. текстом) береть ся дуже високе мито — 17 рублїв з пуда, себто по карбованцю за кільо, з посилок залїзничих і почтових (крім посилок під опаскою, бандеролею, за які мита не платить ся). Таке високе мито на російські книжки толкувало ся потребою охоронити російську книжну торговлю від небажаної конкуренції не звязаних лїтературною конвенцією заграничних видавців. В дійсности чи не головну ролю відограла тут задня гадка — спинити довіз українських книжок з Галичини й тим перешкодити культурному й полїтичному зближенню роздїлених кордоном українських земель. Та як би там нї було, але скоро умова ввійшла в силу, російські власти почали накладати мито й на укр. книжки, прикриваючи ся тим, що українська мова се не якась чужа мова, а наріче російської. Українські полїтики по обох боках кордону піднесли

протест перед своїми правительствами, в обороні своїх безправно нарушених інтересів внесли скаргу до відповідних властей також і деякі видавничі фірми, як от Наукове Товариство ім. Шевченка й Укр.-р. видавнича Спілка, але з усїх сих заходів нїчого не вийшло: російський уряд стояв далї на своїм, не стрічаючи зі сторони австрийського уряду належно-енерґічного протесту. Се ще більше осмілило російські власти й вони зовсїм перестали церемонити ся з відповідною постановою умови, накладаючи мито навіть на словарі, а то й на посилки під опаскою, не виключаючи часописей, що було вже цїлковитим безправством. Підносячи удвоє цїну книжок, мито робило галицько-буковинські видання майже недоступними для широких кругів російської України. Пересилка-ж книжок під опаскою рівно-ж спинювала книжкову торговлю, бо раз що годї було пересилати таким способом більшу кількість видань, а друге, опаскова пересилка також підносила цїну на яких 30—40 %, не забезпечуючи до того-ж часто-густо й від мита.*

Таким чином крім суворої цензури, котра й без того не перепускала багатьох закордонних українських видань, поставили російські власти добрий кордон і на ті із них, які цензура не годна була заборонити. Супроти сього австрийським Українцям лишало ся хиба одно — перенести друк книжок на рос. Україну, щоб обминути мито. На сей шлях і ступили власне згадані вище „Укр.-р. вид. Спілка“ і „Товариство прихильників укр. лїтератури, науки і штуки“, друкуючи від того часу свої видання здебільшого у Київі. Але не всї видавництва могли се робити з тих, чи инших причин і тим самим обмежені були головно на свій, австрийський ринок.**

Та всї сї крутїйства й хитрощі були лише слабим прообразом того, що принесла реакція. Незабаром настає прав-

* Докладний текст митної умови див. в статтї проф. М. Грушевського, Новий кордон (ЛНВ. 1906, кн. V).

** Само собою розуміє ся, що з москвофільських видань не брано мита, хоч — оскільки вони були в „чисто-русскомъ“ язицї — мито за них належало ся. Се ще один зайвий доказ полїтичного, а не економічного мотиву митної умови.

дивий антиукраїнський курс. Від половини 1907 р., особливо по розгоні 2-ої Думи, коли визначив ся твердий столипінський курс у внутрішній політиці й реакція почала що раз більше підносити голову, репресії проти українства стають на порядку дневнім, сиплячи ся день за днем ніби з рогу достатків і набираючи характеру послідовної системи в міру того, як міжнародній горизонт почали вкривати зловісні хмари.

Підготовляючи ся тихцем до війни з Австро-Угорщиною, щоб помстити невдачі японської кампанії й сподіваною побідою над „гнилою“, „лоскутною“ наддунайською імперією до решти вбити революцію й зміцнити торжество чорної сотні, уряд з тим більшою підозрілістю й нехітю дивить ся на український рух і в себе вдома і за кордоном як на такий, що вдома загрожує „цілости й неподільности“ Росії, грозить їй росколом, надто небезпечним під час війни, а за кордоном — ворожою до царської Росії поставою стає навпоперек заборчим плянам царату. Особливо по анексії Босни й Герцеґовини боротьба з українським „сепаратизмом“, охрещеним тепер „мазепинством“ і обявленим австрийською інтриґою, прибирає форми правдивого хрестоносного походу. Закривають ся або обмежують ся в діяльности давнійше основані товариства, тим часом як нові не дозволяють ся; забороняють ся відчити, вистави й концерти — здебільшого зовсім невинні; святкуванне памяти великого Кобзаря знову підлягає заборонам, з котрих найболючійше діткнула українське громадянство — заборона ювилейних обходів в 1911 і 1914 рр.; на пресу і взагалї видавництва сиплять ся кари й конфіскати, а автори й редактори нераз мусять скоштувати й тюрми; утиски за належність до укр. товариств, за передплачуванне укр. часописей і взагалї за участь в укр. руху роблять ся звичайним явищем, особливо серед людей, що так чи инакше залежні від начальства (учителї, священики, урядники); раз-по-раз доводить ся чути про арешти й труси за укр. діяльність, під час яких поліція робить правдиві погроми, забираючи всякі при тім укр. книжки. Спеціяльну увагу звернено на шкільну молодіж, аби охоронити її від української „зарази“: школярам, особливо по середнїх школах, суворо

забороняєть ся говорити по українськи, читати й передплачувати укр. книжки й часописі, ходити на укр. вистави й концерти і т. д., і т. д.

Зводить ся боротьба навіть з українськими вивісками, афішами й проґрамами, де часом навіть в примусовім російськім тексті не дозволяєть ся уживати слова „український“ (театр, трупа чи що), а лиш офіціяльний термін — малоросийський. Дійшло до того, що навіть сива шапка або синї шаравари стали предметом начальницької уваги яко небезпечні для цїлости держави.

Низше ми наведемо кілька яскравійших прикладів, а поки-що спинимо ся на тих урядових розпорядках, що викликали таку сумну практику українського життя, поставивши його буквально поза законом.

Першою ластівкою рішучого протиукраїнського курсу було рішеннє Сенату (1908 р.) з приводу скарги основників полтавської „Просвіти“ на незатвердженнє товариства Губернським Присутствієм. Сенат відкинув скаргу на тій підставі, що мета Товариства — допомагати культурно-просвітному розвиткови української людности Полтавщини криє в собі сепаратистичні змагання й може привести до небезпечних наслїдків. Сим рішеннєм Сенат не лише підтвердив думку Губернського Присутствія, а й вказав иньшим адмінїстраторам провідну полїтичну лїнїю в українській справі, чим вони й поспішили покористувати ся.

Що се рішеннє не було припадкове, а висловлювало дійсний погляд високих урядових чинників на укр. рух, найкраще доводить обіжник мінїстерства внутрішнїх справ з 20 січня 1910 р. В сїм циркулярі наказував Столипін ґубернаторам не дозволяти засновувати товариств „инородчеських, між ними українських і жидівських, незалежно від ставлених ними цїлей“ з огляду „на незгідність з російськими державними завданнями творення товариств, які мають на метї вузькі національно-полїтичні цїли, бо обєднаннє на ґрунтї таких національних інтересів веде до збільшення основ національної відокремлености й розбрату та може ви-

кликати наслїдки, що загрожуватимуть громадському спокою і безпечности.“

Вкінцї наказувало ся переглянути вже видані дозволи й ужити відповідні „міри“. Які наслїдки потягнув сей наказ, можна собі представити. Переполохана адмінїстрація кинула ся ревно до роботи, щоб сповнити волю вищого начальства.

Але на сїм не скінчило ся. В початку 1911 р. появила ся ще одна декларація правительства в українській справі. Стало ся се з такого приводу. Українцї, що перебувають у Москві, задумали оснувати свій клюб „Українська Хата“ й подали в 1910 р. статут клюбу на розгляд московського Губернського Присутствія, котре його приняло до відома. Та градоначальник спротивив ся реґістрації й вніс протест на рішеннє Присутствія до Сенату. Мінїстерство вн. справ, згоджуючи ся з становищем градоначальника, вважало за відповідне піддержати його протест і з свого боку вдало ся до Сенату з рапортом, у котрім виясняло свій погляд на українську справу.

„Хоча ближшою метою товариства і є матеріяльна підпомога, — поучував мінїстер вн. справ сенаторів, — але, очевидячки, головними є тут культурні цїли. Тим часом така цїль з погляду російської державної власти видаєть ся вельми небажаною й суперечить усїм заходам, яких правительство уживає супроти колишньої України. Виходячи з того становища, що три головні галузи східного славянства, Велика, Біла і Мала Росія і походженнєм і мовою не можуть не складати одної цїлости, наше правительство, почавши від 17-го столїття, завсїгди бороло ся з рухом, відомим в наших часах під іменем українського, який уособлює в собі ідеї відродження давньої України й урядженнє малоруського краю на автономних, національно-територіяльних основах. По добровільнім злученню України з московською державою згаданий рух, не маючи під собою твердого ґрунту й історичних причин, утратив свою силу, уступаючи місце природному злиттю споріднених і близьких до себе Славян, і задержав ся лише серед окремих непримиренних шарів малоруської людности. За

наших часів сепаратистичний рух почав наново зростати й піддержуєть ся головним чином із Австрії, Галичини. Впливови непримиренних сепаратистів, що перебувають у Львові, треба завдячувати помітне у нас від 1905 р. змаганнє творити товариства, котрі під покривкою культурно-просвітних цілей, може бути самі того не свідомі, причиняють ся до відродження українського сепаратистичного руху (товариства Просвіта, Громади й ин.). Національні й політичні змагання остільки тісно звязані з собою в українськім руху, що розмежувати їх показуєть ся цілком неможливим, і в нашу державну задачу у всякім разї не може не входити усуненнє всїх подібних обставин, особливо штучних, серед цілком одноплемінних народностей. Тому, признаючи з погляду державних інтересів неможливим допустити утворення товариства „Українська Хата", яке приймає проґраму зміцнення сепаратизму, мінїстер вн. справ уважає, що не годить ся дозволити на основаннє в Москві товариства „Українська Хата" яко такого, що змагає до здійснення вузько-національних цілей і тим загрожує суспільному ладови і безпечности".*

Розумієть ся, Сенат згодив ся з мінїстерством. Се рішеннє не лиш умертвило „Укр. Хату", а й поставило на краю могили й давнїйше засновані й досї ще не закриті українські інституції.

Нарештї в 1912 роцї мінїстерство внутрішнїх справ звелїло ґубернаторам укр. ґуберній зібрати й подати мінїстерству відомости про число всїх бібліотек з українськими книжками, про українські народні часописї, про громадські, просвітні, кооперативні й инші орґанїзації, в яких головною мовою є мова українська. Які цїли мало мінїстерство, видаючи сей обіжник, легко догадати ся: зібрані відомости потрібні були не лиш для інформації, а й передовсїм для систематичнїйшої боротьби з „українським рухом яко етапом малоруського сепаратизму", як назвав українство один з його офіціяльних гонителїв.

---

* Оригінальний текст див. у статтї проф. М. Грушевського, Фабрикація сепаратизма. ЛНВ. 1911, кн. 4.

Згідно з сим курсом складала ся й та практика українського життя, загальну характеристику котрої подали ми вище. Спинимо ся тепер коротенько на найбільш яскравих ілюстраціях сеї практики, як несла їх супротивна хвиля, не маючи анї змоги, анї заміру вичерпати всї факти протиукраїнського походу.

1907-й рік. Закрито чотирі філії катеринодарської „Просвіти“, а незабаром її саму й решту її філій за „антиурядову діяльність“. — В червні тогож року розвязано й „Просвіту“ в Камянці Под., але за півроку дозволено їй наново розпочати діяльність. — В Петербурзї заборонена часопись „Наша Дума“. — Спинена газета „Рідний Край“ у Полтаві. Друкарня Шіндлера, де друкувала ся ся часопись, запечатана. — В Харкові не може вийти з незалежних причин укр. робітнича газета „Воля“. — В кінцї червня вбита ще в сповиточку українська газета „Буг“ у Холмі. Поліція, прийшовши в ночі з 28 на 29 червня до друкарнї, забрала рукописи й розсипала вискладану вже частину 1-го числа газети. — Газета „Рада“ оштрафована двічи на 400 р., „Слово“ на 100 р. — Сконфіскована брошура М. Стасюка „Автономія України і розвиток продукційних сил“ й ин. — Не дозволено В. Науменкови зробити ряд відчитів про українське письменство, і т. д.

1908-й рік. Адміністрація не дає дозволу на збори „Просвіти“ в Новочеркаську. — Під час трусу в Житомірській семинарії сконфісковані всї знайдені укр. книжки, між иньшим евангеліє в укр. мові, брошура „Страшний ворог“ — про шкоду алькоголїзму й ин. — В Полтаві заборонено укр. театральній трупї укр. афіші. — На провінції забороняють ся укр. вистави і вечерниці, й таке иньше. Серед таких причінок в супроводї скажених нападів на українство чорносотенної преси минув цїлий рік.

1909-й рік. В грудні закрита одеська „Просвіта“. — Не затверджена постанова полтавських ґуберніських земських зборів пожертвувати 500 рублїв на закупно хутора яко

почесного дару від укр. громадянства для М. Лисенка. — Сконфісковано ряд укр. книжок, при чім один автор посаджений в тюрму, а другий позбавлений посади. — В укр. книгарні в Житомирі переведено ревізію, сконфісковано деякі укр. книжки й наложено на книгаря кару 100 руб. — Заборонено виставляти дитячу оперу М. Лисенко „Коза дереза“, пєсу Володського „На бідного Макара“, дозволену рівночасно для вистав по російськи, й ин. — Знята укр. вивіска з льокаля укр. студентської громади в Дорпаті. — Нагінка на сиву шапку й вишивану сорочку в Полтаві й укр. убір взагалі в Зінькові, і т. д.

1910-й рік. В квітні закрито київську „Просвіту“. — В серпні укр. бібліотеку в с. Кобилянах на Холмщині. — Розвязано укр. студ. громаду в Томську. — Не дозволено „Просвіт“ в Никольську-Уссурійському і в с. Гуляй-Полї на Катеринославщині. — Не дозволено відкрити в Київі споживче товариство „Крам“, а в Оріхові на Таврії т-во „Труд“. — Не дозволена філїя київської „Української Книгарні“ в Умані. — Не затверджена ухвала київського земства дати 1500 рубл. на памятник Шевченка в Київі. — Тижневник „Село“ оштрафовано на 500 р., „Раду“ на 50 р.; сконфісковано чотирі книжки „Лїт. Наук. Вістника“, — редакторів усїх сих часописей потягнено до суду. — В Оріхові не дозволено видавати укр. часопись. — Київський і катеринославський ґубернатори видали таємний обіжник, аби почтові уряди не доручали селянам „Села“, київська і харківська шкільні округи заборонили виписувати в шкільні бібліотеки журнал „Наше Дѣло“ і „Хлїбороб“, бо се наполовину українські журнали; „Рада“ заборонена для бібліотек залїзничих урядників. — Труси у Українців, при чім забирано „Лїт. Наук. Вістник“, Історію України Аркаса, укр. словарі, видавництва київ. „Просвіти“, „Часу“ й „Віку“. — Укр. книжки викидають ся з шкільних бібліотек. — Директор ґімназії в Лебединї на Харківщині заборонив ученикам говорити по українськи. — На краєвій виставі в Катеринославі заборонено кобзарям співати укр. думи. —

Заборонена укр. вивіска на школї ім. Котляревського у Полтаві і т. д.

1911-й рік. Адміністрація забороняє святкувати 50-лїтню річницю смерти Шевченка (забороняють ся навіть панахиди по ньому). — Сконфісковано повні видання Кобзаря. — Закрита „Просвіта“ в Чернигові. — В Харкові не дозволено заснувати видавниче товариство ім. Б. Грінченка. — Оштрафовано „Засїв“ трьома наворотами на 1.100 рубл., а „Раду“ на 300 рубл. — В Житомірі й Катеринодарі не дозволено видавати укр. часописї. — Сконфісковано ряд книжок укр. журналів і багато инших укр. книг та брошур (між иншим декляматори „Розвага“ й „Досвітні Огнї“, кантату Лисенка в честь Шевченка, то що). — Труси й забирання укр. книжок, навіть таких, як брошури Чикаленка про хлїборобство, Королева Скотолїчебник, то що (в Оріхові полїція дістала наказ при ревізіях „забирати все в укр. мові — леґальне й нелеґальне“). — Не дозволено відчитів про Сковороду, Марка Вовчка, Винниченка. — Заборонено виставляти укр. пєси М. Старицького „Чарівний Сон“ і Л. Черняхівської „Аппій Клявдій“ і т. д.

1912-й рік. Закрито „Просвіти“ в Житомірі (за „шкідливу дїяльність“) і в с. Каменськім. — Закрито укр. клюб у Київі за одержуваннє американсько-української газети „Свобода“, перепусканої зрештою рос. цензурою. — Почтовим урядам наказано не видавати передплатникам-селянам газети „Засїв“. — В Миргородї ученикам ґімназії заборонено говорити по українськи. — Позатим, як звичайно, труси й конфіскати укр. книжок, заборони укр. вистав, афіш, переслїдування учителїв, священиків, вояків то що за передплачуваннє або читаннє укр. часописей. В чигиринськім пов. напр. скинено зі служби двох земських лїкарок — Українку Свадковську й Лотишку Зандерсон за передплачуваннє „Ради“, на Полтавщинї перенесено о. Геращенка за укр. дїяльність до колонії переселенців з Московщини і т. д.)

1913-й рік. Закрито укр. клюб в Одесї. — Катеринославській „Просвіті“ не дозволено відкрити на селах ряду філїй, про які побивали ся самі селяне. — Не дозволено т-ва укр. художників у Київі, драмат. т-ва „Кобзарь“ в Одесї, то що. — В Золотоноші заборонено відчит про Шевченка, в Київі реферат в укр. клюбі „Родина“ про „суть поступу“, в Одесї й Полтаві також не дозволено укр. відчитів. — І знов, як і в мин. роцї, труси (в Миргородї напр. шукано „австрійську партію“) й конфіскати укр. книжок, заборони вистав, навіть „Наталки Полтавки“ (в Златополї), „Ой, не ходи, Грицю“ то що, укр. вивісок, прапорців і т. д.

1914-й рік. Заборона столїтнього ювилею уродин Шевченка на Українї. — Конфіската видань „Кобзаря“ й звичайні утиски, як і попереднього року (на Кубанщинї потрушено й арештовано кількох Українців як майбутнїх українських гетьманів!).

Ми навмисне навели ряд усїх сих досить ріжних фактів. щоб показати навіч, в яких неможливих умовах довело ся жити й розвивати ся Українцям в останнїх роках. А се-ж лише незначне звено з того ланцюгу більших утисків і дрібнїйших причіпок та ущіпок, яким так густо обплутав українство російський абсолютизм. Годї бо вичисляти всї подібні факти — нї місця, нї змоги на се нема — навіть пильна щоденна хронїка укр. газет, звідки винотовано сї факти, не годна була зареєструвати на вічну память грядущому всїх прояв дикої самоволї реакційного режіму.

Відношеннє російського громадянства. Позицію уряду до Українців зміцняла ворожа постава рос. громадянства до української справи. В пореволюційних роках, як знаємо, остаточно виявило ся так зване російське національне „обличе“ в результатї новійшого суспільно-економічного розвитку Росії: на сцену виступив як діяльний полїтичний чинник войовничий російський імперіялїзм, що мріяв про „Велику Росію“, про експанзію російської держави до теплого моря, а рівночасно про її „внутрішню“ експанзію, про розширеннє й зміцненнє російськости — російської

національности, російської культури й російської велико-державної думки в середині самої Росії. Сей імперіялїстичний настрій, що з вибухом світової війни обернув ся в правдивий шал, огорнув дуже широкі верстви російського громадянства, не виключаючи й радикальної її частини. Відношеннє його до пригноблених народностей круто зміняєть ся, бо, очевидно, лише їх коштом могла йти російська експанзія. Особливо різко зміняєть ся відношеннє до українства, розвиток котрого найсильнїйше підкопував сю експанзію. Тож не дивниця, що лїберальні імперіялїсти в своїй українській полїтицї подають руку найгіршим обрусителям з поміж старого назадництва, яке здобуло під час революції почесну назву „чорносотенства". Активним виступам чорної сотнї і її орґанів („Новое Время", „Кіевлянинъ" etc.), котрі що-раз завзятїйше й нахабнїйше вдаряють на Українців, накликуючи уряд до найбільш рішучих заходів проти нього, які лише в силї держави, вторують й їх лїберальні союзники. На чолї сього походу проти українства з боку лїбералів стають такі признані провідники кадетів, як П. Струве й О. Поґодін, котрі в цїлім рядї статтей (головно в ґазетї „Утро Россіи", місячнику „Русская Мысль" і „Московскомъ Еженедѣльникѣ") починають проповідувати „культурну боротьбу" з українським рухом. Поволї, в міру розвитку українства, починає витворювати ся атмосфера, яка нагадує собою польсько-українські відносини в Галичинї, — атмосфера дружнього натиску ріжних російських партій і верств на спільного ворога — Українців. Російсько-українські відносини псують ся, що з особливою виразністю проявляєть ся між молодїжю, особливо шкільною. По вищих школах на ґрунтї сих відносин повстають в останнїх лїтах що-раз частїйше сутички, викликувані звичайно національною нетолєранцією й аґресивністю Росіян. І се прообраз будучих відносин конституційної Росії до Українців, добра вказівка, чого можуть сподївати ся вони від російського лїбералїзму, на поміч котрого досї так багато рахували.

Що се дїйсно проблєматична поміч, свідчать спільні виступи лїберальних імперіялїстів з урядом і його чорносотенною

ґвардією не лиш у пресі, а й на инших полях політичного життя. Як відомо, лїберали взяли участь у всеславянській комедії, звісній під іменем „неославянського“ руху, заранжованій урядом для оброблення славянського населення Австро-Угорщини на випадок війни. На конференціях і з'їздах неославянських, як знаємо, ворожо настроєних до Українців, котрі, до речи сказати, бойкотували сї зборища, бачимо поруч з ріжної масти домашнїми й закордонними приятелями царизму й представників російського лїбералїзму;* беруть вони також участь і в аґітаційних поїздках ґр. Бобрінского по Галичинї й Буковинї, а також у звісних відвідинах російськими чорносотенцями галицьких москвофільських „мучеників“ під час процесу Бендасюка і Ко: в своїх виданнях виступають ворожо й проти закордонних Українців, боронячи москвофілів та стараючи ся регабілїтувати їх в очах поступового російського громадянства, котре звикло вважати сих „піонерів“ російської культури поза межами Росії за звичайних аґентів рос. уряду і т. д.

Одночасно зростала боротьба з українством і чорносотенних кругів. Не вдоволяючи ся часописною кампанією й тайними доносами на Українців до властей, засновують російські націоналїсти спеціяльне товариство для боротьби з українським рухом. Невдовзї саме по анексії Босни й Герцеґовини повстає в Київі в 1908 р. „Клубъ русскихъ націоналистовъ“, що ставить своєю метою „культурно-громадську боротьбу з україн-

---

* Як російські, так і австрийські Українцї офіціяльно відмовили ся брати участь в сїй всеславянській комедії поруч з своїми гнобителями й неприхильниками. Терплячи саме від своїх славянських братів — Росіян і Поляків, вони не мали причини виступати проти Австрії, де українство знайшло захист для свого розвитку, а зокрема проти Нїмців, від котрих нїколи не зазнавали угнїту. Ся постава Українців дала, розумієть ся, чорносотенцям зайву нагоду накинути ся на них з доносами й обвинуваченнями в австрофільстві, „зрадї славянству“ і т. п., хоч пізнїйше те саме „Новое Время“, котре вело перед в сих напастях, признало ся, що на відомім неославянськім з'їздї у Празї 1908 р. „було умовлено, що нїякого українського народу як окремої нації не істнує.“ Розумієть ся, нам не треба було ждати аж на ревеляції „Нов. Времени“, про се виразно свідчив уже сам характер і склад неославянських зборищ, на котрі, як відомо, запрошувано як офіціяльних представників неістнуючого „русскаго“ народу в Австрії галицько-буковинських ренеґатів з москвофільського табору.

ським рухом і оборону підстав російської державности на Україні.“ Так означує завданнє Клюбу його статут, затверджений властями, — на ділї-ж се почесне завданнє виконує Клюб при помочи тайних і явних доносів на українство, то подаючи відповідні меморіяли до центральних властей, то уряджуючи по ріжних містах відчити про український рух і його небезпечність для російської держави. Вкупі з иншими подібними орґанїзаціями, заложеними давнїйше (як от „Славянское Благотворительное Общество“ або „Галицко-русское Общество“, котре в сїм часї закладає кілька своїх філїй по ріжних містах Росії), що мали на метї по-за помічу славянським „братам“, спеціяльно галицько-буковинським „Росіянам“, і оброблюваннєм їх у російськім дусї також боротьбу з українським рухом, „Клубъ русскихъ націоналистовъ“ причиняєть ся велико до урядових переслїдувань українства. Він не минав нагоди, щоб не виступити проти Українців, а між иншим звернув свою увагу на культ Шевченка. Завдяки „Клюбу“ не дійшло до основання „Товариства охорони могили Шевченка“, в 1910 р. „Клубъ“ скликав спеціяльні збори для протесту перед начальством проти постанови памятника Шевченкови у Київі, він же-ж був причиною й заборони на Україні ювілейних обходів 50-лїття смерти великого Кобзаря (1911 р.) і 100-лїття його уродин (1914 р.), коли могилу Шевченка облягала поліція, щоб не допустити поклонників поета, і т. д. Сміло можна сказати, що як колись Юзефович і Ко були головними винуватцями ганебного закону 1876 р., так тепер їх сини по духу, обєднані в „Клубі“, спричинили новійші репресії проти українства.

До речи сказати, одним із діяльних членів „Клубу“ був і відомий гонитель українства, С. Щоґолєв, головний цензор українських книжок і автор великого друкованого доносу на укр. рух, вихваленого між иншим і в „Русской Мысли“, орґанї П. Струве.*

Сей ріжносторонній, але однодушний похід проти українства не осягнув одначе своєї цїли — не спинив українського руху й не перестрашив його діячів. Навпаки, він приніс на-

віть користь, бо вбивав серед Українців москвофільство й причиняв ся — особливо серед молодшого поколїння — до самостійницької орієнтації. Читаючи в пресї вічні напасти на українство, вершком котрих були статтї славнозвісного Меньшікова, що всї Українцї без виїмки зрадники й сепаратисти, що навіть у найбільш льояльного й зовсїм, здаєть ся, обрусїлого „Малороса“ на днї душі таїть ся таки „мазепинець“;** стрічаючи ся на кождім ступнї з урядовими переслїдуваннями, що в останнїх часах знайшли своє льоґічне увінчаннє в розпорядженню куратора одеського шкільного округа не приймати на службу взагалї „Малоросів“; натикаючи ся на нетолєранцію й ворожнечу й серед поступового рос. громадянства, навіть найльояльнїйші, найспокійнїйші, найбільш умірковані Українцї мусїли глибоко застановляти ся над долею рідного краю й власним становищем, в наслїдку чого у них будила ся національна думка, зростало почуттє відрубности від Москалїв. Серед молодшого поколїння, як уже сказано, міцнїйшала й поглиблювала ся через се самостійницька орієнтація. Ідеї сепаратизму від Росії вперше саме в сїм часї ставлять ся серіозно й знаходять прихильний відгук.

---

* „Праця“ п. Щоґолєва вийшла в 1912 р. під заг. „Украинское движеніе какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма“. Се груба книжка (на 588 стор. вел. 8⁰), в котрій по відповідно спрепарованім нарисї історії укр. руху й його сучасного стану йде цїла проґрама ріжного роду „мѣръ пресѣченія и предупрежденія“ для боротьби з українством. Книжка стрінула великі похвали в урядових сферах і була офіціяльно ширена серед урядництва й духовенства на Українї. Заохочений сим автор незабаром видав її наново в значно скороченім розмірі, щоб зробити її, мовляв, приступнїйшою для ширшої публики. Та в багатьох випадках праця п. Щоґолєва не виправдала надій, які покладали на неї її хвалителї від міністерства внутр. справ до п. Струве включно. Замість відштовхнути людей від злочинного „мазепинства“ відкрила вона очі багатьом із своїх примусових читачів, передтим часто цїлком необізнаних з українською справою, й заставила їх зацікавити ся сею справою, а нераз і прихилити ся до неї.

** З уваги на велике аґітаційне значіннє в справі розбудження української свідомости серед широких кругів ріжного роду „Малоросів“ видали Українцї у Київі незадовго перед війною пару найбільш україножерних статтей Меньшікова окремою брошурою.

Розвиток українства в часї реакції.

Отже українство розвивало ся, не зважаючи на всї переслїдування. Перейшовши в революційних часах з тїсних гуртків „громад“ і конспіративних орґанїзацій в широкі круги населення й глибоко закорінивши ся в самій гущавинї народнїй, воно набрало непереможної сили опору, о котру розбивали ся всї ворожі натиски. Воно зробило ся в сих часах надто нерозривною частиною полїтичного й економічного визволення української маси, щоб могло бути знищене. І як давнїйше все оживало воно з кождим вільнїйшим рухом, з кождим свіжійшим подмухом у державі, так тепер і поготів не могло й не може воно загинути, бо народнє визволеннє так чи инакше, ранїйше чи пізнїйше, а мусить прийти. Воно стоїть на порядку дневнім і нїякі зусилля реакції не можуть його усунути.

Реакція, правда, встигла значно приборкати полїтичне життє на Українї — з його поверхнї майже зникли полїтичні українські партії, але знищити взагалї українства вона задля згаданих вище причин не могла.

Позбавлене полїтичного самовияву воно з тим більшою силою проявило ся на инших полях — передовсїм в области культурно-національній. Власне на пореволюційні часи припадає буйний розцвіт національно-українського життя в культурній і економічній области. Перейшовши від широких соціяльно-полїтичних змагань революційної доби знову до полїтичних будніїв, воно з тим більшою увагою заходить ся коло своїх культурних справ, в сїй области зужитковуючи набутий капітал енерґії й нагромаджуючи тут нові національно-культурні вартости, творячи нові запаси національної свідомости, на сей раз ще глибшої, ще виразнїйшої, як передтим.

Укр. письменство і мистецтво. В сїм власне часї розцвітає, не зважаючи на урядові утиски, українська лїтература. Зростає й кращає молода укр. преса, захоплюючи що раз більші круги інтелїґенції й простолюду. Розвиваєть ся працями „Укр. Наукового Товариства у Київі“ наукова лїте-

ратура. Повстає досить широка й гарна популярно-наукова література, котра багато причиняєть ся до поширення й зміцнення укр. самосвідомости. Тут маємо між иншим такі гарні річи, як „Історія України“ адмірала М. Аркаса. „Ілюстрована історія України“ М. Грушевського, „Історія українського письменства“ С. Єфремова, „Про автономію України“ М. Порша, автора численних статтей і розвідок на сю тему в укр. часописях і „Записках“ Укр. Наукового Т-ва у Київі, й чимало инших. В области наукової літератури крім видань Укр. наукового Т-ва треба відмітити ще капітальний „Українсько-російський словарь“ Б. Грінченка, виданий у 4 томах ред. покійної „Київської Старини“. Рівночасно виходить ряд книжок, присвячених українознавству, в російській мові для інформовання про укр. справу в широкім значінню сього слова російської публики й своїх же змосковщених земляків, передовсім з історії України — 3-є виданнє відомого „Очерка исторіи укр. народа“ проф. М. Грушевського (1911 р., 2-е вид. 1906 р.), йогож „Иллюстрированная исторія Украины“, огляд укр. історіоґрафії і укр. історії в І-м томі великої укр. енцикльопедії „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, Історія України О. Єфименкової (дві книжки — одна для інтеліґенції й друга, коротша, в формі оповідань, для дітей), далї змістовний і всесторонній огляд цїлости укр. справи під заг. „Украинскій вопросъ“, видан. ред. „Украинской Жизни“ (1914 р.), й ин., не згадуючи вже про цїлий ряд присвячених українознавству статтей і розвідок по ріжних російських видавництвах — наукових і загального характеру. Відмітимо також як курєз появу чорносотенної історії України — проф. П. Ковалевського, бо вона також є свого роду знаком часу, виразним свідоцтвом глибокого зацікавлення українством в найріжнороднїйших кругах рос. громадянства.

В области красного письменства появляєть ся ряд нових молодих сил, — М. Филянський, Г. Чупринка, С. Черкасенко (П. Стах) і ин., а їх славні попередники — Л. Українка, М.

Коцюбинський і Вол. Винниченко виступають тепер у повнім розцвіті свого таланту, збогачуючи укр. белєтристику творами великої художньої й громадської вартости. В сім же періоді розвиваєть ся й українське мистецтво — малярство, різбярство, архитектура й музика, де на зміну старих талантів приходить багато нових, що віщують дальший поступ на всїх полях рідної штуки: в малярстві Ів. і Мик. Бурячки, Ф. Красицький, М. Жук, В. Масляників, О. Новаківський, І. Северин, П. Холодний і ин., в архитектурі В. Кричевський (рівнож гарний маляр), в скульптурі М. Гаврилко, в музиці П. Синиця, Я. Степовий і К. Стеценко. Українське малярство спромогло ся вже й на власні вистави (у Київі в зимі 1911—1912 і в 1913 р. і в Полтаві в зимі 1913—1914 р.).

Великий поступ зробила в сім часї й українська архитектура, що викликала велике зацікавленнє серед укр. громадянства. На порядок денний виходить справа укр. національного стилю в будівництві. Пильно досліджуєть ся стара укр. архитектура, найбільш захована в старих укр. деревляних церквах у Галичинї і рос. Українї (працї головно В. Щербаківського і К. Широцького), й роблять ся спроби утворення на її основі новітнього укр. архитектурного стилю. По щасливій спробі приложення сього стилю на практицї (будинок полтавського ґубернського земства по проєкту В. Кричевського), переведеній ще в попереднім періодї, повстають сливе по всїй Українї численні будинки в укр. нац. стилю — приватні й громадські — в Київі, Харкові, Катеринославі, Одесї й цїлий ряд народнїх шкіл по селах (на Полтавщинї — земські школи в лохвицькім повітї, на Кубанщинї, то що). Навіть в церковнім будівництві, де досї панував препоганий обовязковий синодальний стиль, зроблено вилім (церква в с. Плїшивцї на Полтавщинї на старо-український взір, коштом еп. Партенія).

Високо підносить ся також укр. театр. Перед веде тут славнозвісна театральна трупа під вмілою й досвідною орудою М. Садовського, яка грає тепер майже постійно в Київі. Упадок старих обмежень (заборони перекладів і пєс з інтелїґентського життя й ин. причинив ся до обновлення театрального

репертуару й дав тим змогу укр. театрови вийти на широкий шлях европейського розвитку.

Кооперативний рух. Не обмежуючи ся просвітно-літературною діяльністю, працюють Українці також на економічнім полї, головно в кооперації, котра в сїм часї, по упадку революції з її широкими соціяльно-економічними домаганнями, набирає великої ваги в очах громадянства не лише задля своєї безпосередньої користи для широких мас, а й як етап до кращого соціяльно-економічного ладу будуччини й практична школа самопомочи й самоорґанїзації сих мас. Стиснена в полїтичнім життю реакцією самодіяльність громадянства з тим більшою увагою обертаєть ся до кооперації, шукаючи тут приложення своїх сил і енерґії. Українці беруть діяльну участь в сїм спілковім руху, змагаючи ся надати йому український характер, що їм здебільшого і вдаєть ся. Раз тому, що за сими змаганнями стояло само життє з його відмінними умовами й потребами української господарської практики й національна стихія самих спільників — укр. селянства й робітництва, — в великій мірі вже освідомлених національно і полїтично, а друге — сама ідея спільництва, кооперації не була чимсь новим на Українї. Ще від початку 90-их років завзято і невтомно ширить її відомий кооперативний діяч Микола Левитський, званий популярно „артільним батьком“ за те, що пропаґував так звані трудові артілї (спілки). Довший час, як знаємо, його діяльність стрічала ся не лише з підозріннями й переслїдуваннями уряду, котрий бояв ся, щоб артілї не стали розсадниками революції, а й з неприхильністю тих самих кругів громадянства, що тепер з цїлою головою пірнули в кооперацію, — тодї була дуже поширена думка, що артілї саме з одного боку відвертатимуть народню увагу від революції, а з другого, не можучи спинити природного бігу економічного розвитку, не мають нїяких життєвих підстав, що отже пропаґувати їх — річ шкідлива й реакційна як з полїтичного, так і економічного погляду. Та, не зраджуючи ся сим, М. Левитський далї вів своє корисне дїло й чимало причинив ся до спопуляризування кооперативної ідеї. Його заходами по ріжних

місцях на Україні повстали численні трудові товариства — спілки хліборобські й ремісницькі, котрі мають безперечні заслуги в справі поширення ідей самодіяльности й самоорґанізації серед широких народніх верств. Тепер кооперативний рух, заініціований Левитським, стає на ширший ґрунт і, стрічаючи гаряче спочуттє та піддержку з боку громадянства, швидко розростаєть ся, захоплюючи ріжні сторони народнього життя. Засновують ся численні хліборобські, молочарські, кре-

Микола Левитський, відомий кооперативний діяч, „артільний батько".

Василь Доманицький — укр. письменник і один з піонерів новітнього укр. спілкового руху.

дитові й споживчі товариства з рядом товариських крамниць, то що.

Як широко пішов сей рух, видко з того, що перед війною самих споживчих товариств було у Київщині 900, на Поділлю 600; сільсько-господарських кооператив було на Україні в 1913 р. 850, в тім 769 сільсько-госп. товариств (з чого на саму Полтавщину припадало 225) і 181 спілок (найбільше на Кубанщині).

На чолї української кооперації стає цілий ряд молодих діячів, між котрими годить ся згадати насамперед передчасно помершого Василя Доманицького, котрий багато для неї

прислужив ся. Разом з сею практичною діяльністю іде не менше жива літературна. Справа української кооперації, її основ і завдань, пильно обговорюєть ся цілою укр. пресою (статті і брошури В. Доманицького, А. Жука, М. Порша, В. Садовського, М. Стасюка й ин.), повстають навіть спеціяльні укр. кооперативні часописі й товариства, що ставляють своєю метою пропаґанду кооперації на Україні й провадження її в українськім дусі („Наша Кооперація“).

На кооперативних з'їздах обстоюють ся укр. домагання, напр. на з'їзді в Київі 1909 р. селяне домагали ся укр. кооперативних часописей, на з'їзді в Житомирі 1913 р. виставляло ся домаганнє, щоб кооперативні інструктори робили свої виклади по українськи, і т. д. На місцях кооперативи дуже причиняють ся до зросту укр. національної свідомости, бо провадять їх здебільшого свідомі селяне-Українці, а наглядають і керують ними земські інструктори, також у більшій части свідомі Українці, які ширять укр. думку, укр. книжку, укр. часописи й привчають населеннє цінити своє рідне й працювати для здійснення укр. ідеалів.

Наслідком сього, в міру свого розвитку, кооперація на Україні набирає що-раз більше українського характеру й змагає до повної самостійности й незалежности від російської. Се змаганнє дуже яскраво виявило ся під час всеросийського кооперативного з'їзду у Київі в початку серпня 1913 р., де різко зіткнули ся між собою Українці, що обстоювали автономність кооперативного руху на Україні, й Росіяне, які стояли за сцентралізованнєм кооперативної справи в цілій державі. Правда, Українцям на сей раз ще не вдало ся осягнути свого, але вже сам факт енерґічного й рішучого зазначення укр. позиції багато значив, свідчучи як найкраще про дійсні тенденції розвитку укр. кооперації в напрямі „украєвлення“, що рівнозначне з її усамостійненнєм. Для пропаґанди укр. кооперативної ідеї і взагалї укр. національної думки сей з'їзд мав взагалї дуже велику вагу.

Так отже і в економічній области стають Українці нарешті на твердий національний ґрунт, ідучи за прикладом своїх братів

7*

у Галичині. Безперечно, як би не поліційні умови політичного життя у Росії, рос. Українці могли-б уже досі похвалити ся своїми власними кооперативними союзами, своїми банками, асекураційними товариствами, то що.

Публичні виступи Українців. Розвиваючи ся українське життє, розуміє ть ся, раз-по-раз обявляло ся й на-зверх у цілім ряді публичних виступів, котрі свідчили, що українство живе й розростаєть ся, не зважаючи на всї утиски.

З нагоди, напр., обох ювилейних річниць Шевченка ріжні громадські інституції на Україні вшановують память великого Кобзаря, закладаючи школи, засновуючи стипендії його імени, називаючи улиці і площі по містах і селах його іменем, вивішуючи його портрети у залях засїдань, асиґновуючи гроші на його памятник у Київі, на що, до речи сказати, спеціяльний Комітет у Київі зібрав понад сто тисяч рублїв, головно з дрібних датків, то що. Не всї сї постанови вдавало ся перевести в життє через заборони з боку уряду, як рівно-ж з тої самої причини не можна було на Україні урядити обходів великих роковин у тих розмірах, на які заслуговувала память поета та які хотїли надати сим обходам громадські інституції й приватні українські орґанїзації, але вже те, що зробило ся, було вимовним свідоцтвом сили й розросту укр. ідеї.

Крім Шевченка шанувало укр. громадянство подібним способом і инших українських діячів — історичних і новітнїх (Котляревського, Квітку-Основяненка, то що). На сїм місцї годить ся згадати напр. про 75-лїтню річницю смерти батька нового укр. письменства, дуже бучно, при піднесенім настрою учасників відсвяткову в падолисті 1913 р. у Полтаві.

Позагим Українцї дальше виставляють в земських і міських самоуправах старі домагання українїзації шкільництва на Україні. Сї-ж домагання, як і давнїйше, виставляють ся й на численних так зв. „учительських курсах“ для учителїв народнїх шкіл, уряджуваних з року на рік по всїй Україні під час вакацій земствами. На сих лїтнїх курсах учителї домагають ся для себе викладів з укр. історії, лїтератури й мови, улаштовують вистави укр. підручників і взагалї укр. популяр-

них книжок та книжок для дітей й продажу всяких українських видань, збирають жертви на памятник Шевченкови, посилають телеґрами парляментському представництву галицьких Українців, витаючи його заходи коло заложення укр. університету у Львові, то що. Відмітимо тут ще петицію учнів подільської духовної семинарії в справі заведення в семинарії катедр укр. історії і літератури (1911 р.). Українська справа порушувала ся в сім часі також на всяких з'їздах, як от 1912 р. на з'їзді жіночої освіти в Петербурзі, 1913 р. на всеросийськім сільсько-господарськім з'їзді у Київі, на епідеміольоґічнім з'їзді, на аґрономічнім з'їзді у Винниці, а вкінці на всеросийськім з'їзді вчителів у Петербурзі, котрий тривав від 23. XII. 1913 до 3. I. 1914 р. і на котрім Українці дуже рішучо заманіфестували своє становище, чим страшенно переполохали урядові круги й віддану їм пресу, яка вдарила на ґвалт, розписуючи ся про укр. небезпеку. Про укр. виступи на кооперативних з'їздах була мова вище. Всї сї виступи вимагали неабиякої горожанської відваги, бо ініціяторів їх і учасників не минала кара з боку уряду. За виступи, напр., на учительських курсах і на останнім просвітнім з'їзді в Петербурзі цілий ряд учителів Українців втратив посади з забороною вступати взагалї на яку-будь державну чи земську службу.

Приводом до укр. маніфестацій служили також похорони видатних укр. діячів і письменників, як от у 1910 р. Б. Грінченка, В. Доманицького, Л. Маціевича, М. Кропивницького, О. Юркевича, в 1912 р. М. Лисенка, в 1913 р. М. Коцюбинського і Лесї Українки. Особливо похорони М. Лисенка мали дуже імпозантний характер, обернувши ся в велику укр. маніфестацію, котра напсувала багато крови адміністрації.

Глибоке вражіннє зробив також виступ свідомого укр. селянства в 1913 р. з приводу безсоромних слів предсїдателя Держ. Думи „землячка“ Родзянка, котрий під час української дебати в Думі відважив ся й собі кинути камінець на українство, заявивши, що буцїм-то української літературної мови селяне не розуміють й волїють книжки у росийській мові, й як на доказ послав ся на той „факт“, що свого часу катеринослав-

ські селяне ніби-то неприхильно поставили ся до виданого катериносл. земством укр. перекладу маніфесту 17-го жовтня. У відповідь на сю брехню селяне з чотирьох повітів Катеринославщини (катериносл., новомоск., олександрівського і павлоград.) подали в Думу протест, підписаний 1790 люда, в котрім рішучо збивали сю брехню, заявляючи, що укр. селянство на рівні з иншими шарами укр. громадянства твердо й рішучо стоїть за волю й права рідного краю, та жадаючи сповнення всїх укр. домагань до автономії України включно.

А вже наймогутнїйше свідчили про силу й життєвість українства відомі голосні події на Україні в лютім (ст. ст.) 1914 р., коли з приводу заборони Шевченкового ювилею вперше вийшло українство на улицю, щоб відкрито, перед цїлим світом запротестувати проти нечуваного чужинецького гнету. Пару днів тягли ся величезні демонстрації в Київі, в котрих взяли участь тисячі народу, особливо молодїжи й робітництва. Величезні маси народу йшли в походї, співаючи укр. національні пісні й підносячи ворожі оклики проти уряду. Тодї-то вперше голосно пролунало давнє гасло — „Геть з Росією!“ Наполоханий уряд вислав на демонстрантів військо, козаків і поліцію, змобілїзував навіть чорну сотню на чолї з відомим „студентом Ґолубєвим“, але, не вважаючи на кріваві сутички й арешти, заворушення не скінчили ся того самого дня (25 II) — демонстрації відбували ся й на другий день (26 II ст. ст.). Зробили вони величезне вражіннє й голосною луною відбили ся по всїй Україні, скрізь гартуючи духа й підносячи свідомість. В менших розмірах відбули ся подібні демонстрації також у Харкові й Катеринославі.

Українцї польської культури. Сей всесторонній розвиток українства захопив собою також спольщених Українцїв римо-католицької віри, що живуть на правобережній Україні. Серед них що раз живійше починає будити ся національна думка й свідомість. Давнїйше, поки укр. рух був слабший, почуттє приналежности до укр. нації серед наших спольщених земляків не могло бути дуже глибоке. Воно звичайно не йшло далї інстинктового привязання до рідного краю, стихійної лю-

бови до його природи й люду. За глухих часів Миколи І-го, коли народ стогнав у панщині, а всякий вільнійший рух був неможливий, ся природна любов виливала ся в ті самі форми українофільства, що й серед змосковлених Українців на лївім березї, лише се було українофільство в польській національній одежі, а не російській. Поза літературним українофільством сей природний потяг до свого й протест проти всевладного абсолютизму виявляли ся на практиці часто-густо в карикатурних формах так зв. „балагульства“, яке що до своєї сути зовсїм відповідало лївобережному „мочемордію“, широко знаному у нас з біоґрафії Шевченка.

Пізнїйше, коли настали вільнїйші часи й прийшло до скасування кріпацтва, — на Лївобережжу укр. рух виступив, як уже згадувано вище, у формі народництва, а на Правобережжу — хлопоманства. Реакція 80 і 90-их років приглушила одначе сей природний розвиток українства серед спольщеної інтеліґенції Правобережжа й доперва в наших часах знову прокинуло ся воно серед неї, на сей раз з далеко більшою силою і в цїлком модерній формі. Відновлює традиції Антоновича, Рильського, Свєнціцького й ин. хлопоманів 60—70 рр. гурт молодих діячів на чолї з покійним Богданом Ярошевським і молодим талановитим укр. істориком Вячеславом Липинським. Вони в заснованім 1909 р. тижневнику „Przegląd Krajowy“ пригадують своїм спольщеним землякам їх українське походженнє, відкликують ся до памяти їх предків, що були вірними синами рідного краю, знайомлять їх з розвитком укр. руху й успіхами його й будять тим серед них приспану національну свідомість. Рівночасно озивають ся вони й до Поляків, що живуть на Правобережжу, щоб вони не нехтували народу, серед котрого і коштом котрого живуть, і йшли за одно з його синами в імя добра спільного краю. Не вважаючи на заїлий опір, який ставили сїй пропаґандї польські шовіністи, що й досї не відвикли вважати правобережну Україну за нероздїльну часть колишньої історичної Польщі, справа національного відродження спольщених Українців, чи краще сказати Українців польської куль-

тури, хутко пішла наперед. Завдячувати се мусимо головно невсипущій енерґії В. Липинського, котрий крім статтей в „Przegl. Krajow-ім“ і особистого впливу багато зробив для повороту своїх земляків до рідного народу своїми талановитими історичними працями, в яких роскривав укр. походеннє правобережної шляхти й її участь в діях України*

Взаємини з австрийською Україною. Від часів революції зносини з австрийською Україною стають щораз ширшими й міцнійшими. Вільнійше йде на росийську Україну укр. закордонна книжка й часопись, не зважаючи на всякі цензурні й митні перешкоди, частійшими стають відвідини рос. Українцями Галичини й Буковини і, навідворот, закордонні земляки частійше навідують ся на рос. Україну. Разом з тим і обмін ідей між обома розділеними кордоном частками укр. території відбуваєть ся нормальнійше й швидче, як колись. Сприяє сьому й та обставина, що тепер відкрила ся змога спільної участи всїх українських літературних сил, незалежно від політичного кордону, в австрийсько-українських і росийсько-українських видавництвах. Наслїдком сього невпинно зростає серед рос. Українців зацікавленнє справами закордонної України. З колишнїх тісних гуртків переходить воно тепер у широкі круги громадянства, котре з глибоким інтересом стежить за життєм і розвитком закордонних братів. Виявляєть ся се заінтересованнє з численних відгуків рос. Українців на події по той бік історичної прірви. І чим далї, то з усе більшою силою відгукуєть ся рос. Україна на сї події. Зацікавлення сього не зменшувала й та обставина, що й на рос. Україні настала сяка-така змога національного розвитку й українське життє починає тут щораз більше скуплювати ся коло свого старого природного історичного центру — матери городів українських, золотоверхого Київа. Правда, в культурнім життю Львів, який від 1876 року аж до революції був свого роду всеукраїнським огнищем, сходить уже на другий плян,

* Книжки: Szlachta na Ukrainie (Краків 1906) і особливо „Z dziejów Ukrainy“ (Краків 1912).

але все ж таки він не тратить свого великого морального значіння для рос. України, як столиця українського Пємонту, в котрім українське життє має свій захист, може свобідно й нестримно розвивати ся в умовах вільного конституційного ладу, далеко поза межами, доступними для „досягнення“ ворожого українству російського царизму. В міру розвитку реакції в Росії, а вкупі з тим плянового антиукраїнського курсу, галицько-буковинський захисток цілком природно набирає ще більшого значіння для цілокупности українського життя, особливо значіння політичного. Царизм з свого боку не міг очевидно не оцінювати сього значіння австрийської України для України російської. Завсїгди споглядаючи зизим оком на укр. Пємонт, починає він тепер не на жарт готувати ся, щоб відбити у Австрії сей закуток укр. землї й здавити тут „мазепинське гнїздо“, аби воно, мовляв, не затроювало, як висловлювали ся російські націоналїсти, рос. України.

Тим більшої ваги супроти того набирав для рос. Українців сей „невозсоєдинений“ ще український оазіс, звідки на цїлу рос. Україну росходили ся паруси вільного укр. життя. І рос. Українцї, що завсїгди з пієтизмом ставили ся до закордонного притулку, й тепер не минали нагоди, щоб не засвідчити перед своїми австрийськими земляками, як вони цінять їх роботу, й по змозї брали в сїй роботї таку чи иншу участь.

Так, беруть вони, напр., участь в Просвітнім Конґресї, урядженім в 1909 р. товариством „Просвіта“ у Львові з нагоди 40-лїтнього ювилею свого основання, відвідують укр. виставу в Стрию, приїздять на збори Наукового Товариства ім. Шевченка, то що, а при сїй нагодї приглядають ся на місцї успіхам закордонних земляків на полї їх культурного й економічного життя. Розумієть ся, найбільше рухливою під сим оглядом була молодїж вищих шкіл, котра в останнїх лїтах часто уряджувала подорожі по Галичинї й Буковинї, приїздючи сюди то на всеукраїнські з'їзди молодїжи вищих шкіл, скликувані у Львові в 1909 і 1912 рр., то на січові свята, особливо на славний січово-сокільський здвиг у 1914 р. в память столїтнїх роковин народження великого Кобзаря, то що.

Надто цікавили ся в широких кругах рос. України шкільними справами закордонних братів, з захопленнєм стежучи за їх невсипущою діяльністю на полї приватного шкільництва, а особливо за заходами коло основання укр. університету у Львові. Боротьба укр. студентів за свої права на львівськім університетї завсїгди знаходила гаряче-спочутливий відгук на рос. Українї. Події 1910 р. на університетї, що скінчили ся смертю укр. студента А. Коцка, викликали у нас глибоке обуреннє проти польських шовіністів, а за те радісною луною відбив ся в 1911 р. по всїй широкій Українї відомий апель сивоволосого австрийського Монарха до галицьких Українців, у котрім заповідало ся сповненнє заповітньої мрії всїх Українців — заснованнє в найблизшім часї окремого українського університету.

Дуже яскраво виявляють почуття рос. Українців, викликані сим покликом, ті численні телеґрами, які посипали ся з рос. України на імя Українського Клюбу в австрийськім парляментї. І пізнїйше при кождій нагодї вважали рос. Українцї за святий обовязок піддержувати з свого боку заходи галицько-українських полїтиків в університетській справі, чим виразно зазначали, яку велику вагу має самостійний укр. університет у Львові для цїлої соборної України.

Але — і се річ не меньшої ваги — починають рос. Українцї в останнїх часах також на дїлї користати з рідного шкільництва за кордоном, посилаючи туди на науку своїх дїтей (здебільшого до приватної укр. ґімназії в Рогатинї, де перед війною вчило ся вже чимало хлопців з рос. України).

Так, не зважаючи на всї перешкоди, міцнїшала взаїмна звязь між роздїленими кордоном українськими землями.

Українська справа в Думі. Всї сї факти, вимовно свідчучи про життєву силу українства, про його глибоке корінне серед найріжнїйших суспільних шарів на Українї, примушували й рос. громадянство та полїтичні сфери так чи инакше з ним числити ся. Перейти мовчки повз нього, як давнїйше, годї було, годї було поминути його зневажливо як якусь quantité negligeable. Тим треба пояснити, що українська справа вири-

нала час від часу і в 3-й та 4-й Думах, не зважаючи на відсутність в них українського представництва.

Деякі депутати з України, числячи ся з сим розвитком укр. руху, а часто й під безпосереднім натиском з укр. кругів вважали за свій обовязок заступати ся бодай за мінімальні укр. потреби. Такою потребою була передовсім українізація початкового народнього шкільництва і от уже в самих початках своєї діяльности довело ся третій Думі заняти ся сею справою. В марті 1908 р. 37 послів внесло на розгляд Думи законопроєкт „про користанне укр. мовою в початкових школах місцевостей з українською людністю.“ Проти сього законопроєкту рішучо виступила чорна сотня, як у Думі, так і поза нею, — перестрашений сим внеском київський „Клубъ русскихъ націоналистовъ“ скликав спеціяльні збори й ухвалив бороти ся проти переведення законопроєкту в життє, „стаючи на сторожі політичних і культурних інтересів єдности російського народу.“ Законопроєктови, очевидно, не судило ся побачити світ — його передано в шкільну комісію Думи, в нетрах котрої він і загинув.

Але в падолисті і грудні 1909 р. українська справа знову прикувала до себе увагу, як повної Думи, так і її комісій. На сей раз виринула вона підчас дискусії про те, якою мовою мають послугувати ся судді. Проф. І. Лучицький, кадетський посол з українськими симпатіями, домагав ся українського судоводства на Україні. Се домаганне викликало пристрасні дебати й по бурливім засіданню чорносотенна більшість його з тріумфом провалила. В 1911 р. упять говорено в Думі про українську справу з приводу внеску деяких депутатів про вшануваннє памяти Шевченка з нагоди 50-ліття його смерти. Варто відмітити, що сей внесок підтримували й деякі праві депутати з України, як от Полтавець Пилипенко. І сей внесок також упав, при чім чорна сотня різко виступила проти українства, домагаючи ся для нього всілякого роду скорпіонів. „Малороси — наші вороги“ кричав Марков 2-й, а йому вторував Тімошкін, домагаючи ся заборони по бібліотеках творів Шевченка яко революційних. Та в 1913 р. знов прийшло до дебат в укр.

справі. Виникли вони з приводу буджетних дебат, які заняли цілих 26 днів (від 10. V до 12. VI ст. ст.), спочатку при загальній дискусії над буджетом, а далї при обговоренню буджету мінїстерства внутрішнїх справ. Говорячи з приводу буджету про внутрішню полїтику уряду й гостро критикуючи її, бесїдники з опозиції порушили й укр. справу на доказ того безправства й самоволї, яких допускав ся уряд у своїй полїтицї. З сього розвинула ся жива й гаряча дискусія про український рух взагалї, про його силу, значіннє, природність і таке инше, в котрій виступали найвидатнїйші бесїдники з опозиції (кадети А. Шінґарьов, П. Мілюков, А. Алєксандров й ин., трудовики А. Керенский, В. Дзюбінский, соц.-демократи Г. Петровский і А. Бурянів), домагаючи ся для Українців свободи їх національного розвитку, при чім проф. С. Іванов, кадетський посол від Київа, обстоював укр. катедри на унїверситетах, а Керенский підносив справу автономії України. Очевидно чорна сотня рішучо виступила проти всяких уступок Українцям. При сїй саме оказії забрав слово й голова Думи Родзянко, щоб і собі дзюґнути українство, але як уже ми вище згадували, сей його виступ скінчив ся повною компромітацією, як його власною, так і всеї чорносотенної братії, котру хотїв він піддержати своїм авторитетом.

Другий раз порушив укр. справу в осени 1913 р. член Д. Думи, епископ єнисейський і красноярський Никон, що був свого часу вікарним епископом на Поділлю, своїм законопроєктом про українську мову в народнїй школї та укр. культурні товариства. В 1914 р. знову вивязалась в Думі гаряча українська дискусія з приводу інтерпеляції в справі заборони Шевченкових свят у Київі і взагалї на Українї, внесеної деякими поступовими послами (11. II ст. ст.). І на сей раз дебата тревала довго й була дуже пристрасна. В нїй з боку опозиції виступали майже всї згадані вище бесїдники, різко критикуючи поступуваннє уряду. Чорна сотня з Пуришкевичем на чолї, розумієть ся, боронила се поступуваннє, але — річ характеристична — на уряд напали й деякі з правих послів з України. Відхрещуючи ся всїма силами від сепаратизму,

вони одначе рішучо протестували проти заборон. Серед них треба згадати особливо ґр. Капніста 2-го, потомка Василя Капніста, котрий заборону святкування Шевченкового ювилею назвав образою для цілої України.

Політичне життє й партії. Реакція брутально здавила політичне життє в державі. Протягом 1907—1908 рр. при помочи нечуваних політичних процесів, що часто кінчали ся каторгою й „столипінським галстухом“, чи то пак, кажучи просто, петлею, при помочи провокації й безоглядної адміністраційної самоволі розторощено революційні орґанізації, недобитки котрих мусіли знову ховати ся в підземелле або тікати за кордон. Українці при сім потерпіли найбільше, бо раз активних партійних людей у них було менше, отже легше було з ними справити ся, а друге — вони мусіли прийняти подвійний удар, бо взагалі ціле українство яко таке, а не лише його революційні елементи, опинило ся поза правом. Тож нема чого дивувати ся, що в підземелле мусіли сховати ся не лише укр. соц.-демократи чи соц.-революціонери, а й далекі від революції демократи — відкрито, як політична партія, не могли виступати й вони, навіть остільки, оскільки було се можливо рівнорядній їм рос. кадетській партії. Зміна виборчого закону до Думи, підкошуючи виборчі права демократії, — селянства й козаків, — на котрій опирало ся українство, відняла у Українців навіть думську трибуну, так що вони опинили ся de facto в ще гіршім становищі, ніж російські трудовики або есдеки.

Орґанізації укр. революційних партій здебільшого розбито, — ті, що полишили ся ще, втратили звязь між собою, бо центральні партійні інституції або підупали, або були знищені. Укр. демократ-радикали, хоч не понесли таких страт, позбавлені були одначе свободи рухів і також не могли, як давнійше, користати з своєї орґанізаційної звязи. А в тім і їхні місцеві орґанізації в умовах суворого поліційного режіму розсипали ся, втратили свій недавній характер партійних орґанізацій і зійшли знову на колишні „громади“.

Такий загальний стан внутрішньо-партійного життя всіх укр. партій вкупі з неможливими поліційними відносинами

викликав потребу зовсім иншої орґанізаційної формації, котраб перейняла на себе керму біжучої української політики в Росії.

Така нова орґанізація й повстала, скоро лише минув перший натиск реакції. Се був так зв. „Туп“, себто Т. У. П. чи „Товариство Українських Поступовців“, у котрім обєднали ся всї живі й політично-активні сили українського громадянства. Увійшли в нього в переважній части недавнї члени укр. дем.-рад. партії, але се не була чисто-партійна орґанізація сеї партії, а свого роду союз ріжнопартійних поступових Українців, які обєднали ся на загальній плятформі для оборони спільних національних, політичних і культурних домагань. До „Тупа“ прилучили ся й деякі бувші укр. соціялдемократи й радикали чи краще народнї соціялїсти в українській одежі.

Крім потреби принатурити ся до нового режіму сприяв сїй коаліції також сильний національно-психольоґічний момент. Українському громадянству, котре в сих роках значно зросло в своїй кількости (не тільки через приплив молодих сил, що рік за роком збогачували ряди укр. патріотів, а й через навертаннє до українства багатьох зросийщених Українців, що кидали російські шереги й переходили на український бік) і зміцнїло в своїй свідомости, довело ся під національним оглядом багато пережити й передумати. Під впливом поглядових лекцій життя відбула ся в його серединї велика переоцїнка всїх цїнностей, яка в своїй еволюції велико заважила й на взаїмних відносинах українських партій, уможлививши їх спільну роботу. Українське громадянство побачило, що воно мусить здати ся на свої власні сили, шукати опертя виключно в собі самім, в розвитку власної самодїяльности та в самоорґанїзації. Вибух російського націоналїзму, що викрив національне обличе навіть у найбільш поступових Росіян, спільний виступ майже цїлого рос. громадянства проти „укр. небезпеки“, вороже відношеннє його до найменших укр. домагань, утворив саме той психольоґічний момент, котрий, улекшивши взаїмне порозуміннє між укр. партійними елементами,

уможливив заснованнє Тов. Укр. Поступовців, яке ставляло своєю метою спільну працю над виборенням для українства прав у Росії й обстоюваннє та оборону істнуючих уже укр. придбань.

В політичній боротьбі шукав собі „Туп“ союзників між созвучними елементами инших народностей. Не покладаючи ся вже сліпо, як і ціле укр. громадянство, на поміч рос. лібералізму й числячи в кінцевім висліді виключно на сили самого укр. громадянства, „Туп“ не міг одначе в своїй леґальній політичній роботі повертати ся спиною до тих російських ґруп, порозуміннє з котрими в біжучих справах було можливе. З огляду на те, що головний склад Товариства Укр. Пост. творили укр. демократ-радикали, ті звязки й відносини, які давнійше лучили укр. демократію з російською кадетською партією, зостали ся і в Товариства. Вони почасти навіть зміцніли, бо за сей час місцеві кадетські орґанізації на Україні, котрі в великій части складали ся з зросийщених Українців, встигли значно пересякнути українськими симпатіями й нераз дуже рішучо обстоювали ті домагання, які виставляв „Туп“. Так свого часу київський комітет кадетської партії заявив своїй централі, що виступить з партії, коли та відмовить ся піддержувати Українців.

В 1912 р. відбув ся з'їзд мужів довіря „Тупа“ з ріжних місцевостей України, на котрім вироблено проґраму укр. домагань від кандидатів до IV-ої Думи. Поза політичними вимогами загального характеру „Туп“ домагав ся від сих кандидатів що найменше обстоювання: 1. українізації народнього шкільництва, 2. заведення по середніх і вищих школах на Україні укр. мови, літератури й історії як обовязкових предметів, 3. допущення укр. мови в церкві, суді й по всіх громадських установах на Україні й уживання чиновниками укр. мови в зносинах з укр. сторонами й 4. скасування мита на закордонні укр. книжки. „Туп“ закликав укр. громадянство брати активну участь в виборах спільно з поступовими партіями инших народностей, піддержуючи їх виборців лише в тім випадку, коли вони пристануть на сю укр. виборчу

плятформу, в разї-ж їх відмови українські виборцї мали-б виступати на виборах самостійно, незалежно від того, чи буде надія провести в Думу своїх кандидатів.* Так і стало ся, при чім у Харкові укр. виборцї виступали самостійно, голосуючи лише на укр. кандидатів.

Поза сим проводом у внутрішнім полїтичнім життю на російськім ґрунтї, поклав „Туп“ дуже великі заслуги в культурнім життю. Сливе вся леґальна українська робота — лїтературна, економічна, то що йшла здебільшого під його проводом. В нїй також всї українські сили виступали одностайно, гуртуючи ся разом на широкій основі національного відродження й працюючи на всїх полях укр. життя в імя спільних ідеалів.

В сїй спільній роботї брали участь також, як уже згадувано, й члени УСДРП., встигши в сїм часї під впливом загальної еволюції укр. громадянства значно позбути ся колишнього доктринерства й партійної нетолєранції, тим більше, що розбита реакцією орґанїзація партії лише поволї відроджувала ся. Початки сього відродження припадають на лїто 1909 р., коли за почином одної частини укр. соціялдемократичної еміґрації відбула ся у Львові партійна конференція, на котру завдяки матеріяльній підмозї пок. Л. Мацієвича прибули також представники деяких партійних ґруп з рос. України. В результатї сеї конференції почала виходити часопись „Праця“, котра поставила на порядок дневний відновленнє партійного життя відповідно до умов часу. Противна ґрупа так зв. ортодоксів виступила згодом (в 1910 р.) з своїм орґаном „Робітник“, почім став виходити „Наш Голос“, котрий старав ся поєднати обидві течії (1910—1911 р.). Разом з тим пішли спроби відновлення партійних орґанїзацій на Українї, котрі ще не встигли дійти до кінця. Одиноким поки що позитивним результатом сих змагань було заложеннє у Київі леґального марксівського видавництва „Дзвін“ (1913 р.), котре розвинуло

* Ся плятформа оголошена у Лїт. Наук. Вістн. 1912, кн. 5, див. ст. 377—378.

досить інтензивну видавничу діяльність (місячник „Дзвін“ і окремі книжки й брошури ріжного змісту). Ґрупа „Дзвону“, подібно Т. У. П., стояла на ґрунті діяльности в межах Росії, звязуючи осягненнє практичних домагань укр. пролєтаріяту з перебудовою сеї „тюрми народів“ на демократичних основах.

Рівночасно з щораз більшою силою будить ся на Україні самостійницька думка. Розбуджена національна свідомість, натикаючи ся на вороже відношеннє до українства уряду й цілого рос. громадянства, починає звязувати здійсненнє укр. ідеалів з грядущим світовим конфліктом, сподіваючи ся розбиття в нім Росії й визволення рідного краю. Прокинула ся ся думка ще в 1908 р. по анексії Босни й Герцеґовини, коли в повітрі вперше запахло війною.

Для розвитку сеї думки багато зробила саме укр. еміґрація, що від 1907 р. розсипала ся скрізь за кордоном, осівши головно у Львові й розвинувши тут досить інтензивну діяльність в сім напрямі — від пропаґанди звичайного сепаратизму від Росії до проповіди самостійної укр. держави.

Вічне напруженнє в міжнароднїх відносинах, яке кождої хвилї готове було вибухнути крівавим конфліктом, не давало заснути сим думкам по обох боках кордону. Багато важив також настрій серед австрийсько-українського громадянства, котре зайняло з цілком зрозумілих причин рішучу антиросийську поставу, висловом якої були львівські з'їзди в 1912 р. — всеукраїнський студентський з'їзд і так зв. з'їзд укр. нотаблїв (відпоручників усїх партій і ґруп). Ся постава, як і взагалї вплив австрийської України на рос. Українців, лише зміцняли й поглиблювали серед них самостійницьку орієнтацію. В результаті сеї орієнтації і повстав з вибухом світової війни „Союз визволення України“, головні основи котрого в загальних рисах намічені були ще в 1912 р.; тодї навіть мав виходити й спеціяльний орґан для пропаґанди тих самих ідей, що їх підносить тепер Союз.

Союз обєднює самостійницькі елементи на росийській Україні незалежно від партійних поглядів і виступає в сїй війнї

як репрезентація національно-політичних і економічних інтересів українського народу в Росії. Політичним постулятом Союза є державна самостійність України, а реалізацію своїх національних змагань звязує Союз з розбиттєм Росії у війні, розвиваючи в тім напрямі відповідну діяльність.

Так перейшли ми цілу новійшу історію України під „московським караулом, у тюрмі“. І хоч яке коротке було наше оповіданнє, — колиб про все докладно й широко оповідати, треба-б було писати великий том, — все-ж таки, надїсмося, і з такого побіжного начерку ясно видко цілу природність українського руху й повну життєвість його; видко, що українство ширить ся стихійно і нестримно, що український народ у Росії, не зважаючи на всї перешкоди для свого розвитку, таки розвиваєть ся, росте в своїй свідомости й перетворюєть ся на наших очах — на перекір усїм перепонам — у правдиву націю в сучаснім розумінню сього слова.

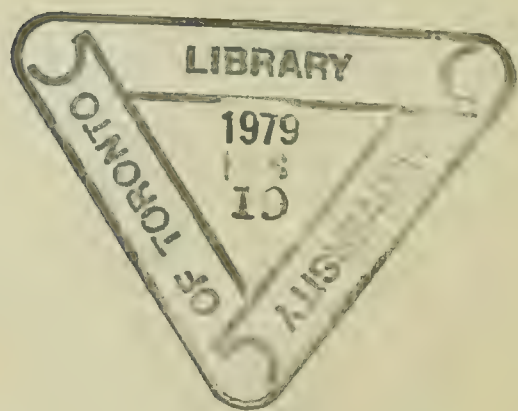

Зміст.

Стр.
Періоди й центри українського руху в Росії 3
Початки українського відродження (Полтавсько-харківський період) . 4
Сорокові роки (Шевченко і Кирило-Методіївське брацтво) 7
Кінець 50-их і початок 60-их років 11
Сімдесяті роки 15
Вісімдесяті та девятьдесяті роки (Указ 1876 р. — Доба реакції. — Драгоманів) 16
Девятисоті роки 31
— — I. Перед революцією (Оживленнє укр. руху. — Політичні організації. — Література. — Леґальні виступи) 31
— — II. Революція і реакція (Здобутки революції. — Реакція і похід на українство. Розвиток укр. руху. — Війна) 48

Друкарські помилки.

ст.	рядок	надруковано:	треба:
13	7 знизу	визволити	визволити
32	19 знизу	семінаріях	семинаріях
48	1 знизу	у Київі	у Петербурзі, а в р. 1914 у Київі.
50	1 зверху	інжинер	інжинір
54	14 знизу	Золотношскаго	Золотоношскаго
54	9 знизу	„Україну“	„Україну“,
67	7 знизу	участь	долю
69	7 знизу	поміщитво	поміщицтво
69	6 знизу	чиновництво	чиновництво
70	3 і 8 зверху	УСРДП	УСДРП
70	12 зверху	замах	замах,
78	14 зверху	включно)	включно),
90	5 зверху	її частини	його частини
101	10 зверху	з'їзді	з'їзді,
101	2 знизу	мові й	мові, й

Деякі инші праці того самого автора.

Винокуреніе и потребленіе вина въ 1902—1904 гг. (на Полтавщині). „Статистическій Ежегодникъ Полтавскаго Губернскаго Земства". Т. IX. Полтава 1906.

М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. „Економічна бібліотека", ч. 12. Львів 1909. (Під псевдонімом Л. Божко: відбитка з „Економіста").

З історії земства на Україні. I. Податкова політика і суспільно-економічна діяльність. Львів—Київ. 1910. (Відбитка з II-го тому „Студій з поля суспільних наук і статистики", вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка).

Б. Грінченко. „Літ. Наук. Вістник" 1910, кн. IX.

З нашої літературної критики (про М. Євшана та „Молоду Музу"). ibid. 1911, кн. I.

Нові видання і розвідки по історії української літератури. (1906—1910). Критично-бібліографічний огляд. Львів—Київ, 1911. (Відбитки з „Нашої Школи" 1910, кн. III і 1911, кн. I).

Нова історія української літератури. (До питання про характер і зміст української літератури і методи її історичного дослідження. З приводу книжки С. Єфремова „Історія українського письменства"). „Літ. Наук. Вісти." 1911, кн. XII.

Е. Гребінка. Ibid. 1912, кн. VII—VIII.

Систематичний покажчик до „Київської Старини" і „України" Критична оцінка, поправки й доповнення. Львів—Київ, 1912. (Відбитка з CIX тому „Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка").

Украинская Академія Наукъ. Москва 1912. (Відбитка з „Украинской Жизни" 1912, кн. X).

Український науковий рух в 1911 р. „Літ. Наук. Вістн." 1912, кн. II.

До характеристики польської суспільности в Галичині. Ibid. кн. XII.

Український науковий рух в 1912 р. Ibid. кн. II—III.

Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873—1892—1912 рр.). Київ—Львів, 1913.

М. Комаров „Літ. Наук. Вістн." 1913, кн. X.

Польскій демократъ о польско-украинскихъ отношеніяхъ по поводу сеймовой реформы въ Галиціи. „Украинская Жизнь" 1914, кн. I.

Український науковий рух в 1913 р. „Україна" 1914, кн. I—II.

Півтораста літ української політичної думки. Короткий історичний огляд. Відень 1914.

Обозрѣніе трудовъ по Славяновѣдѣнію. Выпускъ 3-й. Украиновѣдѣніе. Петроградъ 1915. Изданіе Имп. Академіи Наукъ.

В друку:

Систематичний покажчик творів Івана Франка. З додатком статтей про Франка та рецензій на його твори. Видання Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Накладом „Союза визволення України“ вийшла велика книга д-ра **Степана Рудницького**, проф. університету у Львові, п. з.

UKRAINA, LAND UND VOLK

(Україна, край і нарід).

Се перший більший твір в німецькій мові, що займаєть ся Україною, значить цілим полуднем східної Европи, та гарно виповнює прогалину, яка була досі в науці ґеоґрафії. Книжка повинна найти ся в руках кождого інтеліґентного Українця.

Її зміст такий: Україна як ґеоґрафічна одиниця. I кн. Фізична ґеоґрафія. Положеннє й великість. Чорне море й його побережа. Загальний огляд будови поверхні України. Українські верховини. Українські височини. Українські низи. Ріки й річки України. Український клімат. Ростинний і звіринний світ України. II кн. Антропоґеоґрафія. Етноґрафічні границї України. Число й розміщеннє Українців по їх землї. Український народ яко антропоґеоґрафічна одиниця. Загальні замітки. Антропольоґічні прикмети Українців. Українська мова. Історично-політичні традиції та змагання Українців. Українська культура. Взаємини між землею й народом України. Економічно-ґеоґрафічний огляд України. Ловецтво й рибальство. Лісове господарство. Хліборобство. Садівництво й городництво. Скотарство. Мінеральні багацтва. Промисл. Торговля й комунікація. Области та селитьби України. Спис важнїйшої літератури та докладний показчик імен і річей.

До книжки додано 6 карт: поглядову фізичну карту України 1:5000000, ґеольоґічну, тектонічно-морфольоґічну, кліматичну, ростинно-ґеоґрафічну й етноґрафічну карту східної Европи 1:10000000.

Замикають книжку 40 образків, що представляють краєвиди й народні типи України.

Виданнє дуже гарне та старанне. Карти й образки виконані дуже добре. Ціна в порівнанню до величезних коштів накладу невисока: 10 кор. за брошурований примірник, а 12 К за примірник у гарній синій оправі з золотими витисками.

Купуйте дешеві й загально-доступні видання Союза визволення України:

к. с.

Т. Шевченко. Кобзарь. 2-ий випуск . . . . . Бр. 1·—в опр. 1·50
Проф. М. Грушевський. Як жив український народ. Коротка історія України. З малюнками і картою України . . —·50
Сім Пісень. Гостинець для українських вояків. З нотами . . —·20
Др. М. Лозинський. Галичина в життю України . . . . —·60
М. Возняк. Наша рідна мова. З 18 портретами . . . . . —·20
Проф. І. Шишманов. Роля України в болгарськім відродженню (Вплив Шевченка на болг. поетів передвизвольної доби) —·20
Проф. С. Томашівський. Церковний бік української справи —·30
О. Кириленко. Українці в Америці . . . . . —·50
Др. І. Крипякевич. Українське військо. Короткий історичний нарис. З малюнками . . . . . —·40
Др. Л. Цегельський. Русь-Україна і Московщина-Росія . . . —·80
Др. Осип Назарук. Слідами Українських Січових Стрільців. З малюнками . . . . . Брошур. 3·50, в оправі 4·50
О. Скоропис-Йолтуховський. Значіннє самостійної України для европейської рівноваги . . . . . —·20
Памяти Івана Франка. Опис життя, діяльности й похорону. Зладив М. Возняк. З малюнками . . . . . 1·—
Вол. Дорошенко. Українство в Росії. Найновійші часи. З численними портретами . . . . . 1·20
Памяткова книжка Союза визволення України і **календарь** на 1917 р. з 103 ілюстраціями. Ціна 2·50 опр. прим. . . . . 3·70
Б. Заклинський. Що треба знати кождому Українцеви. З малюнками і картою України. Вид. 3-є . . . . . —·30
Ів. Бочковський. Фінляндія та фінляндське питаннє . . . 1·20
Др. Е. Левицький. Листи з Німеччини . . . . . —·80
Вол. Гнатюк. Національне відродженнє австро-угорських Українців (1772—1880 рр.) . . . . . —·80
Вол. Гнатюк, Українська народня словесність. (В справі записів укр. етнографічного матеріялу) . . . . . 1·—
Наша пісня. Співаник. 20 найпопулярнійших укр. пісень і гимнів з нотами . . . . . —·50
М. Богданович. Білоруське відродженнє . . . . . —·40
В. Антонович. Хмельниччина в повісти Г. Сєнкевича . . . —·40
Чужинці про українську справу . . . . . —·40
М. Троцький. Литовці . . . . . —·40
Вяч. Будзиновський. Як Москва нищила Україну . . . . —·60
Др. М. Лозинський. Михайло Павлик . . . . . —·40
Prof. M. Hruschewskyj. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичнім розвитку) . . —·50
G. Cleinow. Das Problem der Ukraina. Українська проблєма. (Про умови самостійної української держави) . . . —·20
Dr. E. Lewyckyj, Galizien . . . . . —·60
H. Boczkowski. Ukrajina a ukrajinská otázka. (Україна й українське питаннє). По чеськи. З картою України . 1·—
V. Choma-Dovski. Ukrajina i Ukrajinci (по хорватськи) . 1·—

Набувати можна отсі всі книжки в Адміністрації видань Союза визволення України. **Wien, VIII., Josefstädterstr. 79, II. St., T. 6.**

На жаданнє висилаєть ся почтовий чек ч. 107.090.